

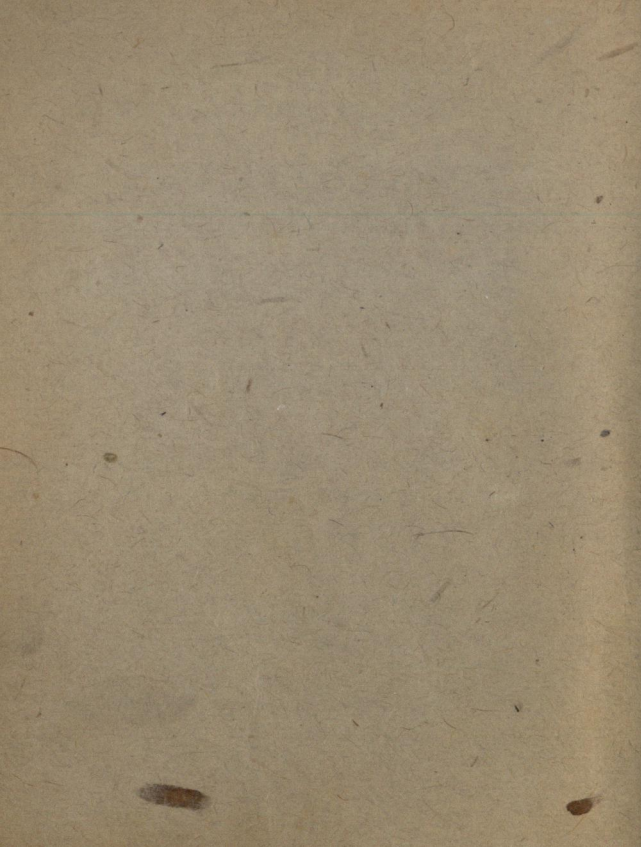
Л. К.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00802438 (P)

2012

В524/1-4
АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

М. ДРАГОМАНОВА.

I-IV
Частина перша.

ЛЬВІВ, 1889. — 1890

З друкарні Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

104

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И- 35 446

И 34583

**Вступне слово : огляд на моє українство до знакомства з Галичанами.
Мої перші писання про Галичину.**

Доля привела мене в стосунки з австрійськими Русинами Галичини, Буковини й Угорщини, більші, ніж це звичайно лучається Росіянам, та навіть, на скільки знаю, й самим австрійським Русинам, котрі рідко виходять по за границі кожної своєї провінції. Через те я думаю, що мої споминки про ті стосунки не будуть без інтересу, а може й не без користі й для самих австрійських Русинів. Тож я їх і розкажу тут, як можу тільки, об'єктивно.

Звела мене з австрійськими Русинами та участь, котру довелось мені брати в українському руху в Росії,

То ж я мушу поперед усього коротенько розказати, як і з якими думками приступив я до того руху і з якими перейшов я до взаємин з Галичанами й другими австрійськими Русинами.

Родився я (1841) на лівобічній Україні, в місті Гадячу, в Полтавщині, в сім'ї українського роду, та такої, в котрій вже старосвітське українство було підкопане повіщою російською або ліпше російсько - європейською культурою. Батько мій (1802—1860) прожив 24 роки в Петербурзі, де вивчився сам французької, англійської й трохи німецької мови, пробував писати й перекладати французьких та англійських поетів на московське і печатав свої проби в петербурських альманахах 20-х і 30-х років, хоч од України й не одстав. Брат єго в Петербурзі навіть написав поему з народнього українського життя, з котрої батько мій проказував мені потім деякі віршики, зовсім

не злі. Сам мій батько, вернувшись на Україну в 1838 р. зараз же почав збирати пісні народні, з котрих частину передав нашому землякові і по часті родичеві проф. Амвросію Метлінському, а більша частина розгубилась по знакомим*). Хоч маленьким хлопчиком, я памятав українського поета Михайла Макаровського, й трохи підрісши хвалився, що бачив у нашому домі чоловіка, котрого печатні твори (в збірці А. Метлінського) лежали у матері в комоді. Пізніше сам батько мій написав кілька байок українських, не дуже зрештою мудрих.

Мати моя була більш наївна Українка, яко небогата панночка, що виросла в хуторі, та й єї батько, по імені Цяцька, був опетербуржений

---

*) Найбільший зшиток завезла в Крим жінка нашого далекого родича, котра сама була з роду, що, як багато інших, перебравсь туди

Українець, і звався Цацкин, хоч, здається, не зовсім цурався й українства. По крайній мірі мені розказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по панському в горницях і по мужицькому у дворі і що як молоді вийїздили в город, то за ними йшла традиційна перезва й співали „Журавля“. Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те може й не було у нас і того нагону проти українства, як проти мужицтва, який бував по панських (по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських) сім'ях на Україні. Українству у нас одводилась така частина,

---

з Полтавщини; вона казала батькові моему, що там дуже інтересує все, що нагадує метрополію. Зшитком пісень збору мого батька так поінтересувались, що й не вернули його!

яку воно само могло займати по своїй культурній силі. А так як та сила була слабша од російської, то й українство у нас було підрядним. *)

*) Я не можу тут розбалакатись про політично-соціальні погляди моїх родичів, хоч це річ і доволі характерна для свого часу. Скажу тільки, що батько мій, та й дід по матері, були, як майже всі освітніці Росіяне початку ХІХ. в., скорше всього якобінцями, держались якоїсь мішанини республіканства з цезарізмом; до крєпаків були досить добрі, а мати мені розказувала в часи еманципації, що батько єї, померший ще коло 1850 р., завше б то казав, що раніше чи пізніше, а воля крєпакам мусить бути. Раз, будучи хлопцем, щось в 1848—49 рр. я підслухав розмову між батьком і матір'ю про те, що, мовляв, правду сказав дід, що як би знову вернулась гетьманщина, то забрали б гору великі пани. Певно ця розмова була протягом якоїсь попередньої ширшої розмови про можливість автономії „Малороссії“, про що балакалось іноді між лівобічним панством в часи, коли й Шевченко писав свої політичні поеми. Батько мій був в отвертій війні зо всім повітовим магнат-

В такому ж духу виховувавсь я і в гімназії (полтавській, 1853—1859). Наука була російська, переклади європейських писателів, — до котрих я ще з дому став ласий, — були російські. Тільки при тому в нас не гнали української мови, до котрої обертались часом і учителі, звісно, більш, коли треба було пустити юмор, а „Наталка Полтавка“ була в Полтаві немов офіційна песа, котру що року грали „любителі“ з губерньського

ством і урядом, писав на його „бумаги“ всякому малому людству: козакам, міщанам, а то й кріпакам, що іноді всімілювались „доказувать свої права на вольность“. Через це батько мій був дуже зв'язаний між мужицтвом у повіті і багато шанок знімалось перед ним охоче, як ми ходили або їздили, при чому й батько мій сам знімав шанку на всякий мужицький поклін (другі пани того не робили, а іноді який з них, що сів з нами в повозі, було й вговорює за те моєму батькові), і мене навчав те ж знімати шанку перед мужиками.

beau-monde, на добродійні цілі, котрими звичайно адмініструвала губернаторша; грали єї також іноді і самі гімназисти на своїїх сценках. „Наталка“ була перша театральна пєса, котру я побачив. Прельстився я нею несказанно, переписав і вивчив на пам'ять і в перші ж вакації на Різдво всю єї проказав і проспівав на всі голоси (з відомости рідних) перед домовими дівчатами (звісно, крепачками), котрі плакали в три річки, коли я виводив перед ними: „Видно шляхи полтавські“ і т. д. Потім я привіз переписане Сватанє на Гончарівці і т. і. і часом читав перед дворовими, а то й панами, як було зберуться в гості. Далі попались мені й вірші Шевченка, котрого навіть „Кавказ“ і „Сон“ частенько попадались в записних книжках гімназистів, тільки підписані шифрованим іменем! Треба сказати, що українські поезії містились в таких книжках з рос-

сійськими і не наводили ні на які виключно націоналістичні думки. Варто б розказати, як мені дістались до рук „Оповідання“ Марка Вовчка, та довго це буде. Скажу тільки, що перше оповіданнячко М. Вовчка (Панська воля), котре я прочитав у учителя історії С-на, котрому Куліш зоставив склад своїйх видань на продаж, зробило на мене велике вражіння, і мало для мене велику вагу, положивши початок моєї дружби з цім цінним для Полтавщини чоловіком, а також рішучий початок мого свідомого демократизму. Тільки виять таки твори М. Вовчка вразили мене своєю загально-людською, соціальною ідеєю, ніякого націоналізму в мені не збудили, а лягли в мойому мозку поряд з тими „ліберальними“ російськими віршами, з уривками з творів Герцена, котрі до нас доходили, та з романом Бічер-Стоу (Onkel Tom), ко-

трий я прочитав незабаром у російському перекладі.

Коли й на мене, як на всякого підрієтка, наскочила охота писати поезію, то пробував я їх писати і по російському і по українському, і тепер пам'ятаю, як я, вже побачивши, що оригінальний поет з мене не виходить, узявсь за переклади, та мучився, перекладаючи Горацієву *De arte poetica* на українське, тоді як переложив далеко лекшу *Beatus ille, qui procul negotiis* на російське.

Розкажую я це все далеко довше, ніж слід би на міру цих споминів, не для того тільки, що б показати ту основу, на якій виросло моє українство індивідуально, а й для того, щоб подати зразок типічного виховання полтавського молодика в ті часи, коли не було ще в тих сторонах спеціальної національної тенденції, ні московської, ні української. Правда, вже з

кінця 50-х років показувавсь і в Полтаві початок спеціального українофільства, в особі й писаннях Куліша, але дуже слабо; воно не дуже приставало до нас. Памятаю, що напр. закуплені кількома товаришами (по рекомендації учителя російської словесности, чоловіка без усяких тенденцій) примірники „Чорної Ради“ заставались майже не читаними: я напр. „Чорної Ради“ не дочитав, хоч почі просижував за Вальтер-Скоттом в поганих російських не рекладах з французського, і плакав над М. Вовчком (найбільше зрештою над крешацькими повітками, а „Сестру“ ледви осилив). Коли я був уже в шостому класі гімназії, то здивавсь з звісним потім на Україні пропагандістом українофільства П-им. (модель для Д. П. Пучки, одного з геройів повної анахронізмів і всякої нісенітниці хроніки (??) д. Красюченка п. з. „Юрій Горовенко“, котра написана мов навмисне,

щоб дати фальшивий образ українського руху і його стану в Росії, і в той же час подати на нього донос урядові, та ще й донос безосновний). Але П-в тоді більш горячився з поводу все-російської справи увільнення крепаків, ніж з поводу українофільства. Він охоче розмовляв зо мною про новини, котрі доходили до провінції про справу кретацьку в Петербурзі, кричав проти вагання в урядових сферах, котрі, як він казав, може врозумити хіба „революційна сокира“ (*la hache révolutionnaire!* як виголошував він, ідучи зі мною по мирним улицям Полтави, до цукерні, де ми читали газети), і дуже підбавляв у мене демократизму, але без усякої спеціальної української барви. Коли ж згодом показавсь у розмовах П-ва націоналізм, то в такій формі, що я майже зовсім став холодний до цього в загалі сімпатичного чоловіка,

та й не міг слухати його національної філософії.

Здибавшись з П-вим після вакацій 1858 р. я закримітив, що він, на чім світ стоїть, лає Европу й лібералізм. Розмовившись, побачив я, що він все покликуюється на Куліша, котрий тільки що побув у Полтавщині, повернувшись із за границі, і проповідував якийсь антилібералізм, вивезений ним з Бельгії, щось таке подібне до клерикального соціалізму, сказав би я тепер, як би не боявсь дуже вже рішуче схарактеризувати те, що мені, покликуючись на авторитет Куліша, розказували П-в і пін Катранов, батько пізнішого видавця творів Котляревського*). Мені ця противуєвропейська та противуліберальна гарячка нагадувала зовсім московське славянофільство і навіть ще старе, миколаїв-

---

*) Катранов, колишній мій законоучитель, закликав мене до себе та все навчав мене проти

ських часів, бо в ті часи (1858 — 1860) навіть московські славянофіли, по крайній мірі ліпші з них, не стільки кричали, що „Западъ гнієть, а Россія цвѣтетъ“, скільки займались практичними справами, як воля крепаків, община й т. і. та мало різнились від прогрессівних „западників“, до котрих лежала моя молодеча душа. Так я, навіть спіткавшись з апостолами спеціально націоналістичних думок по наших сторонах, не змінив характеру свого первісного українства і скорше навіть вкоренився в своєму зачатковому космополітизмі.

З таким культурним, гуманітарним, а зовсім не націоналістичним українством скінчив я гімназію і прий-

---

„гнилого Запада“ й „либеральнихъ бредней“, — все було каже: „вотъ Кулѣшъ разсказываетъ, что въ Бельгій за монастырями куда лучше было, чѣмъ теперъ за либерализмомъ!“ і т. д.

шов до університету (в Кийіві), навіть не думаючи, що б міг бути принципіальний конфлікт між тим українством і культурним же російством, або ліпше російським європейством*).

Зараз поступивши в університет (1859 р.), я пристає з усім нашим полтавським кружком до „воскресних шкіл“, бо перша така школа (у Кийіві на Подолі) була одкрита нашим кружком. Тут практика поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах? Ми рішили це питання тим, що вчили на

---

*) Треба сказати, що такого конфлікту не показував і сам тоді найгарячіший українофіл, д. Куліш, як видно з його „Епиграмакъ Чорной Радѣ“, котрий був напечатаний в московсько-славянофільській „Русской Бесѣдѣ“ і котрий я читав з запалом, особливо слова про Шевченка, що називався там не по імені, а тільки „величайший поэтъ украинской словесности, пѣвецъ людскихъ неправдъ и собственныхъ горячихъ слезъ“.

обох : на російській і на українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг. Згодом, окрім нашої школи склалась друга (новостроєнська), куда зібралось кілька принципіальних українофілів, з правобережних і чернігівців, до котрих доходили спеціально українські ідеї од Опанаса Марковича, Глібова й т. і., і потім деякі молодші полтавці, піднавші під вплив П-ва. Скоро наших, подлян, новостроєнці стали звати комуністами, а себе українцями, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учеників по українському. Суперечка виходила проміж нас більш теоретична, бо коли гарячі новостроєнці казали нам, що школа неукраїнська більш деморалізує, ніж учить народ, ми признавали, що наука все таки наука, та що поки українського письменства, а надто учебного, майже нема, то треба користуватись

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ И- 35446

хоч російським. З таких спорів доходило до спору про вагу національного й народно традиційного елементу і все-світнього, наукового. Ми вище ставили остатний, новостворенці перший. Ми їх за те ставили в ряд з московськими славянофілами. І справді, на скільки зближались тодішні українофіли з тими славянофілами, свідчить і те, що напр. в Кийіві була й третя воскресна школа (Печерська), в котрій зібрались числі Москалі вкупі з Українцями, деякі з котрих потім виступали гарячими мовцями в українофільській громаді. Цю школу так і звали славянофільською. Ми ж подоляне, були всі Українці з роду, і коли не цурались російщини та коли стояли за неї, то зовсім не за московський національний її елемент, а за гуманітарний, європейський, — од того нас і звали наші суперечники не москалями, а ко-

смонолітами*). Українства ми й не думали цуратись, а навпроти: перші українські таблиці для учеників зложені були двома нашими, подолянами, між інчим одна К. Ш-м, що й тоді вже працював над українським словником. Подібнож у Полтаві „космополіт“ і на пів Москаль С н (згадапий учитель мій, у котрого я побачив М Вовчка), перекладав на українське фонетичний Букварь Золотова**). Додам, що дехто з нас, я напр., не згожувався на дуже

---

*) Спеціально мене одбивало од українськофільських кружків власне їх антиєвропейство, „восточництво“ (кажучи словом Гоголя), як свідоме, так і невільне, через те, що українціофіли (окрім кількох з польського роду) майже зовсім не знали „западних мов“, через що невільно зоставались більш москалями, ніж російські космополіти; хоч і буптувались проти московської літератури.

**) В 1862 р. його арештовано й вислано в Архангельську губернію за „намѣреніе отдѣлѣть Малороссію“!!!

вже гострий виступ українофілів проти Поляків, в чому деякі українофіли зближались навіть з російськими офіціалами.

Ось резони, по котрим я державсь здалека від спеціально українофільських студентських кружків, котрі в 1862 р. злились в велику громаду, душ в 250 — 300. Тимчасом робота в воскресних школах, а потім як їх уряд закрав, у „Временній Педагогічній Школі“ (про неї я розказав дещо в громаді, т. II. в статті „Народні школи на Україні“) все більше зтягала мене в одну з практично культурних справ, з котрих складається реальний бік українства, — в справу народної освіти, і я почав, як міг, шильно студіювати теорію народнього елементу в педагогіці, народну мову, словесність, історію. Тут мені багато помагав старший від мене на 10 — 15 літ приятель мій, теж полтавець, Су-

довщиків, учитель по жіночих пансіонах, збирач народних пісень, теж космополіт, котрого порядно лаяли наші студенти-українофіли за те, що він сміявся над непедагогічним обходом тих українофілів з хлопцями, котрих вони вивезли з сел, що б вчити їх в Київіві (треба таки сказати, що рідко кого з тих хлопців „доведено до ума“) і над навмисною некультурністю тих народовців, а також за те, що він не признавав Шевченка за готового вже великого поета, бо йому бракувало освіти й праці над своїми творами. Перенадало лайок за подіблі ж єресі й мені, так що коли я показавсь в церкві, де стояла труна Шевченка, котру перевозили з Петербурга в Канів, то навіть один товариш — українофіл, трошки п'янений (цього гріха вживано як з некультурности, так і для більшого народовства) крикнув на мене:

„Ти чого сюди зайшов? тут тобі не місце!“

Я зрештою не вийшов з церкви, а пішов за труною і навіть воодушевивсь сказати слово, коли побачив, що якась дама по дорозі положила на труну Тарасову терновий вінець. Забігши вперед перед бастион-браму на над-Дніпровій дорозі, я змостив з цегли катедру і з неї зміг говорити так, що мене люде чули (другі говорили з товни і їх майже нічого не було чути). Може через те біограф Шевченка, д. Чалий, котрий проводив церемонією, написав потім: „лучшія изъ надгробныхъ рѣчей, къ сожалѣнію, не сохранившіяся, были произнесены у крѣпостнаго форта на мосту студентами: Стояновымъ, Антоновичемъ и Драгомановымъ“. (Жизнь и произведенія Т. Шевченка, ст. 192).

Не берусь судити, на скільки мое слово над Шевченком варто похвали

д. Чалого, а скажу тільки, що по політичним думкам воно було найрадикальніше з усіх тоді сказаних. Говорив я по російському, на ту тему, що в нас кождий, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець, і під кінець бажав, що б наші громадяне наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі. На другий день один з організаторів провів попрохав мене написати своє слово, що б переслати його для статті Куліша в „Основі“, та так ні моє слово, ні другі й не появилсь в печаті (окрім слова д. Чалого, котрий сам його видав брошурою).

Мій виступ на проводах Шевченка зрештою не зблизив мене з україно-фільськими кружками, — може через те, що я, де далі все більше затягаючись в працю спеціальну, віддаливсь від студентських кружків в загалі, осо-

бливо тоді, коли закрито воскресні школи. Коли мене попрохав у школу педагогічну М. А. Тулов (інспектор округу, українофіл, хоч часами тайившийся) викладати історію Росії, поряд з деякими українофілами, котрих він знав, як і мене, по праці в воскресних школах, то навіть деякі з моїх личних приятелів-суперечників українофілів почали поїдом йісти мене, на що я, будучи космополітом, беруь до такого щиро-національного діла, як виховання народніх учителів*). Догризли вони мене до того, що я пішов до Тулова зрікатись школи. Тулов став розпитуватись про резони. Я розказав усе. „Глуности это все!“ відповів Тулов, вислухавши, і намовив мене зостатись. Через кілька днів прийшли до мене

---

*) Тепер один з тих суперечників займає важний пост в шкільній адміністрації, і цікавий я знати, як то він придержується старих своїйх національно-українських ідей!

„мойї убійці“, як я їх для сміху називав, і почали мене гризти, щоб я хоч не смів викладати історії України; на те в нас, кажуть, єсть чоловік, спеціаліст, котрий зна край і люд, зна народню словесність і т. і.; ми вже й з Туловим переговорили. „Добре“, кажу. І не без страху стрітив я того спеціаліста і одвів його в школу, одділивши йому половину мого часу. Через кілька місяців довелось мені потрапити на його лекцію; — я трохи долонями не сплеснув: слуха мого спеціаліста всього душ 3—4, що сидять проти нього, решта в другім боці класу чита собі чи дрімає, а більше аж в другій хаті забавляються! Послухав я чверть години ту лекцію, і здивувався довготерпінню і тих трьох, що хоч сиділи перед ним, бо він сонно, прицмакуючи розказував їм коротко про гетьманів XVIII. ст., та царів, підпускаючи іноді таку філософію: „Петръ III.

такъ же мало царствовавъ, какъ и Петръ II. Такая уже очевидно судьба была України, що государи милостивые къ ней, царствовали не долго“. Цю фразу він при мені сказав щось разів з три. Потім розказую я про це все одному „громадянину“. „Вольно ж Вам, каже, було слухатись; він же (про спеціаліста) в нас посміх! який він учитель, та ще й спеціаліст?!“ (А потім казали мені певні люде, що з нього списував свого Радюка автор „Хмар“!)

Трохи згодом я зрештою зблизився з українофілами і навіть увійшов у громаду. В початку 1863 р. прийшло до виконання проекту Костомарова про видання популярно наукових книг, і кийівська громада видала „Де-що про світ божий“ — гарненьку книжечку по фізичній географії, тільки трохи попсовану лірично-клерикальними голосіннями. До мене дійшла чутка, що готуються другі по-

дібні книжки. Я заінтересувався цим ділом, і дехто з земляків моїх, полтавців, предложили мені приступити до громади, що б узяти в ньому участь. Так і сталось, і мене зараз же прийнято в комітет до редакції популярних книг. Тільки з того мало вийшло пожитку. Комітетові предложена була книжка, написана одним з його членів — святці, то б то виказ святих по місяцям, з короткими біографіями деяких угодників божих. Не памятаю вже, з якого місяця починалась та книжка, здається з септембра, але всі біографії були прескучні. Окрім того я не міг собі взяти в голову, на що ми, раціоналісти (на першому снільному зборі громади, де я був, читано лист дальнього товариша, потім доволі звісного етнографа, про те, що він досліджував мітологію що б дійти, „звідки в Українців пішла фальшива ідея бога“) мусимо починати наші про-світні для народа видання з гагіогра-

фії, та ще так виложеної. Мені сказали, що так треба, що б підняти в народі пошану до його власної мови. Новакові не личило зараз же піднімати великі спори, і я взявсь у свою чергу критикувати слова й вирази тих святців, на що й зводилась уся праця нашого комітету. А поки ми так працювали, наступили вакації, а також цензурна заборона всяких педагогічних і церковних книжок українських.

Вернувшись в Київ в по вакаціях, я застав велику зміну в українофільських кружках. Багато скінчило курс і думало про „місця“, то б то про державну службу. Де-хто вже діставсь в учителі гімназій і не появивсь у Києві, другі поступали в нові „мирові посередники“, котрі заводив уряд після повстання Поляків. Громада майже не збиралась, а потім зовсім перестала. Про видання популярних книг не було вже розмови. Коли я за-

питував декого, чому б не печатати їх в Галичині, мені відповідали, що то би тільки роздражнило уряд, котрий-тєнер на час задержав, а не заборонив українські видання (як сказав би то міністр Валуєв Костомарову). Словом, увесь українофільський рух серед київської молодіжі, так гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих. І я зайнявсь своїми студіями й особистими справами (дисертація *pro venia legendi* в університеті по історії Риму, служба в II гімназії вчителем географії й т. і.).

В 1864 р. случилась маленька пригодка: один на пів божевільний товариш, ще передо мною скінчивший курс, написав в місцевій газеті статтю — донос проти українофілів, як мов би то прихильників Польщі. Стаття ся показалаь огидною „космополіту“ Судовщикову і він написав одновідь, котру ми в двох виправляли. Це бачили

деякі товариші з колишніх громадян і це підняло в них репутацію „космополітів“ (мовляв — „чесні люде“!). Тим часом в Кийіві зібралось кілька моїх земляків з Полтавщини, котрі по троху пробували пера. Один з них, потім доволі звісний етнограф, став жити в моїм домі. Почались між нами знову розмови про українську літературу; почались вони з того пункту, на котрім їх зоставила померша (власною смертю) „Основа“ — полемікою з московськими славянофілами за питання: чи може українська література зовсім зрівнятись з російською, чи мусить зостатись тільки літературою „для домашняго обихода“, як казав Аксаковський „День“? Мої земляки вірували, що українська література може в усьому рівнятись з російською і для того ставили першим обовязком „розвивати мову“, а для цього, казали, найліпше перекла-

дати вже з розвитих мов на українську. На лихо, тільки один з них знав так-сяк французьку мову, з котрої й почав перекладати „Мазену“ Байрона, а другі ніякої не знали, окрім російської*). Для перекладів, казано, треба словника, то ж і почали перекладати російський же словник Рейфа на українське.

От до такого кружка пристали ми з Судовщиковим, чи такий кружок пристав до нас, — не знаю, як і сказати. Судовщиков зразу виступив проти напрямку кружка, а надто проти словника російсько-українського, замість котрого він радив перш усього зробити

---

*) До нашого кружка приходив зрештою дуже навіть знаючий правобережець, та він тільки подавав голос за теорію „самостайности“ української літератури, а сам по українському не писав нічого, окрім кількох поетичних „гріхів молодости“ в одній галицькій газеті, про котрі ніколи не згадував.

український. „Зробіть, казав він, перш усього інвентарь тієї мови, яка єсть у народа, та по авторам близьким до народа (якими були старші українські писателі, безтендепційні, до-україно-фільської доби), — то може виявиться, що не треба буде ні ковати деяких слів, ні переписувати їх з латині (поет — полтавець був за ковання, а згаданий правобережець за латину). Також само, по Судовщикову, замість того, що б розмовляти на голо про самостійність української мови й національності, треба було зробити граматику українську (порівнюючи з великоруською, польською й церковно-славянською) та опрацювати тим же ж порівнюючим способом етнографію українську. По довгих спорах, словник Рейфа одсунуто на зад, а далі й за-буто, і кружок узявсь за граматику. Згодом, як пішла чутка про нашу роботу, то з Харкова звістили нас, що

звідти передадуть нам матеріял до українського словника, куди увійшов і матеріял Куліша. Нескоро привезено той матеріял в 12 пудах, котрий одначе не стільки прислуживсь, скільки поїв праці і грошей на впорядкування, після котрого зосталось дуже мало цінного, так що прийшлося почати вибирання слів з етнографічних збірок і писателів на ново. А тим часом Судовщикова, — єдиного між нами спеціаліста в лінгвістиці, — вислано в Костромську губернію, де він не забаром і вмер*).

Наші граматикальні збори стали осередком нового українського руху в Кийіві й навколо, звідки іноді найіз-

---

*) Він сказав в одній приватній бесіді, що жалкує, чому Каракозов не влучив у царя; свідок (бувний московський студент, учитель у д. Галагана) переказав ці слова звісному Тайному Совітнику Юзефовичу... Дальшого розказувати нічого...

дили старі товариші й знайомі. Після офіційної праці, звісно, велись розмови й про усякі інші питання українські, найбільш літературні. Потроху виявились між нами два напрямки: один, котрий я звав україннофільським, а другий — хлопоманським (обидві назви взяті з ходячих прозвищ: в московській і польській печаті). Перший виходив з пункту національної одрубности Українців і ставив у першу голову — рівнятись з другими самостоячими народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і безспорний національний елемент і в той же час найбільш потрібуючий для себе вслуги, і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і поступати в літературі у гору в купі з ним,

(розвивати літературу знизу вгору). В такому поступанню ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостоячу, але й живу українську культурну мову.

Це були головні одміни думок в нашому кружку. Та були й інші, зрештою досить природно звязані з попередніми. Націоналісти звертали всю причину лихого стану українства на „ворожих сусідів“, раді були задирати їх (звісно, більш проміж себе, або в анонімних дописях в Галичину), хоч на ділі корились перед властями передержащими і вдавали з себе релігійно-політичних консерваторів. Остатнє було тим лекше, що дехто з націоналістів вважав для себе навіть обовязком звісний консерватизм думок, через те, що й народ держиться звісних традиційних думок. Напроти ми (читач, певно, вже догадавсь, що другого напрямку держались попередні космополіти) ду-

мали, що „сусідів“, — як народу й громади, — чинати нічого, а з демократично-прогресивними елементами в них навіть треба дружити; що ж до культурних і громадських думок, то при всім нашім демократизмі, казали ми, треба держатись принципів не традиційних, а наукових, поступових, і ці принципи нести і в народ, а не понижати або затемняти свої думки для застарілих а то й противурічивих думок так називаємого народу*).

Хоч ми й спорились проміж себе, а на ділі перевага була, по крайній мірі в літературній праці, на боці космополітів. Словник український узяв перевагу над Рейфом; навіть у вільній поезії Байрон (у французькому, а то й російському перекладі) одсунувсь

---

*) Що таке народ в культурному зміслу? питали ми; де він починається? чому, ми самі не частина народу? і т. д.

для Сербських дум, котрих печатне видання потім перакладчик посвятив мені, тільки вдравши мені таку штуку, як передача книги славянському комітетові, ворожому нам всім і спеціально противному мені. (Вказую на це, як на зразок українофільських викрутасів і сюрпризів для ідеї й приятелів). Найпродуктивнішою показалася праця коло народньої словесности, бо незабаром видано дві книжки казок, випуск музичних пісень, книжку пісень чумацьких (з посвятою мені), а також упорядковано всю систему видання пісень політичних або історичних, коло котрих потім скупилася була й праця над словником ¹⁾. Школа й популярно-

---

¹⁾ Коли в 1870 р. був готовий увесь план Історичних пісень, то покладено було вибрати з них слова й видати їх як маленький словник, вкупі з граматикою, поки буде готовий великий словник. За це взялись осібні

наукова література для нас були недоступні. Однак скоро показалаь пригода заговорити й про них, і цей обов'язок упав на мене.

В статті „Народні школи на Україні“ я по часті розказав, як в 1865 р. Тулов і редактор „Кіевлянина“ В. Шульгин впрохали мене написати огляд народнього шкільництва в „югозападномъ краѣ“ (Кийівська, Подольська й Волинська губернії), що б звернути увагу нового, розумнішого генерал-губернатора (Безака) й відняти знову світську й досить прихильну українству систему шкільну, яку зламав клерикал і обруситель кн. Ширинський - Шихматов, прийїхавший в Кийів попечителем в 1864 р¹⁾, а потім як прийїзжі з Чер-

спеціалісти, котрі згодом пристали до нашого кружка.

¹⁾ Між інчим в 1863 р. напечатані були коштом „казеним“ в Кийіві Байки Глібова „для елементарнаго чтенія“ (та Тулов задержав

нигова попрохали од мене другу статтю з поводу тамошного земського проєкту педагогічної школи. Статті ці, а найбільш друга, (котру я назвав був „Земство и мѣстный элементъ въ народномъ образованіи“ й котру редакція „СПетерб. Вѣдомостей“ напечатала в 93 N. 1866, розділивши на дві) поставили мене з Ширинським у війну, котра й скінчилась моєю одставкою з київського університету. Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт на котрому йійі обговорювали російські педагоги в 1862-63 (в тім числі Москалі К. Ушинський і Водовозов),

---

вихід, страху ради загальної заборони українських педагогічних видань, хоч потім книжка вийшла як просто літературна); окрім того в „Книгъ для чтенія въ народныхъ училищахъ кіевского учебнаго округа“; що вкладалась під редакцією Тулова, муєли бути й статті українські та про Україну.

досить прихильно для українства ¹⁾. Я не домагавсь виключного вживання української мови в наших школах, а виходив з педагогічного правила: починати од звісного, щоб іти до незвісного, і домагавсь початку науки на народній мові, а далі вже на державній. На мої статті обізвався дехто з земців і між ними звісний педагог, барон Миколай Корф, котрий до самої смерті нераз піднімав бесіду про цю справу, між іншим і на зйїзді сільських учителів у Херсонщині в 1880 р. І сам я й доси думаю, що українська мова може увійти в школи в Росії тільки тоді, коли агітація за нею буде виходити з такого, педагогічного, а зовсім не націоналістичного принципу.

---

¹⁾ Про це дивись статтю Л. Д. (моєї жінки) в „Вѣстникъ Европы“ 1874, августъ: „Народныя парѣчія и мѣстный элементъ въ образованіи“.

Переглядаючи тоді літературу справи народньої школи на Україні, я прочитав і всі спори про права літератури української в загалі, і переконався, що вся та справа поставлена в Росії фальшиво власне через те, що єї перенесено з ґрунту загальнокультурного на національний¹⁾. Одні казали, що Українці осібна нація, а через те мусять мати право на осібну літературу; другі оповідали: Українці зовсім не нація, а хиба провінціяльна одміна, і через те ніякого права на осібну літературу, а надто на офіційяльну, не мають Була й середня

---

¹⁾ Українські націоналісти тут, як і в других справах, помилялись через те, що замість того, щоб заосновати свою політику на реальних обставинах життя українсько-російського, наслідували других націоналістів, на пр. чеських або польських. Російські централісти те ж малювали централістів французських та німецьких.

думка, — котру виказували перше московські славянофіли (Вл. Ламанський, Ів. Аксаков), що Українці можуть мати літературу елементарну, „для домашняго обихода“, так на цю формулу нападались і російські державники (як Катков), і українофіли, як Куліш, хоч вона підходила власне до того, що казав сам Куліш в „Епilogъ къ Чорной Радѣ“ і що потім написав Костомаров в огляді української літератури в книзі Гербеля „Поэзія Славянъ“. Прочитавши ці спори, а також звівши суму того, про що дійсно писали по українському самі українофіли. (сам Шевченко писав навіть свій дневник по російському), я вивів, що даремно було й споритись про права української літератури при тій малій силі, яку вона показала, та що на той час рядки „домашняго обихода“ були для неї скорше за широкі, ніж за вузькі.

З такого погляду я почав говорити

про український рух в історично-публіцистичних статтях в „СПетерб. Вѣдомостяхъ“ з 1865 р. та „Вѣстникъ Европы“ з 1870 р., показуючи народньо-культурну вагу українського руху для всеї Росії й Славянщини, і ночастно показуючи, яка брехня й дурость лежить в основі розпущеного Катковим догмату, що український рух — діло польської інтриги. Рух у Славянщині, що піднявсь після зйїзду в Москві в 1867 р., звертав на ті статті більшу увагу в Росії й Австрії. Галицька „Правда“ робила з них витяги. Тим часом я приступивсь близько до самих галицьких справ, а на решті завів стосунки й з самими Галичанами.

Оглядаючи український рух у Росії, я мусів узятись і за галицькі видання, з котрих „Слово“ досить акуратно доходило до нашої університетської бібліотеки. Еміграція Головацького, полеміка, котру він підняв з

Кулішем і т. і., брехні, котрі, зо слів Галичан партії Головацького переходили в Росію, що мов би то галицькі українофіли чи народовці — запродавці Поляків, все це примушувало мене до можливих студій над галицькими сиравами, а далі до писання про них для Росіян, котрі, не виключаючи й українофілів, майже нічогосінько про них не знали. Скільки памятаю, перша стаття про Галичину, що я напечатав у Росії, була „Галицкорусській театр“ в „СПетерб. Вѣдомостяхъ“ 1867 р. Там я показав, які ілюзії мають в Росії, а власне противники українства, коли радо говорять про „русскій“ театр і літературу в Галичині, бо той театр єсть власне коли не цілком український, то спеціально австро-рутенський, що, коли Поляки (як то було спершу) піднялись було проти того театру, то напались власне на українську літературу, котру б то „поль-

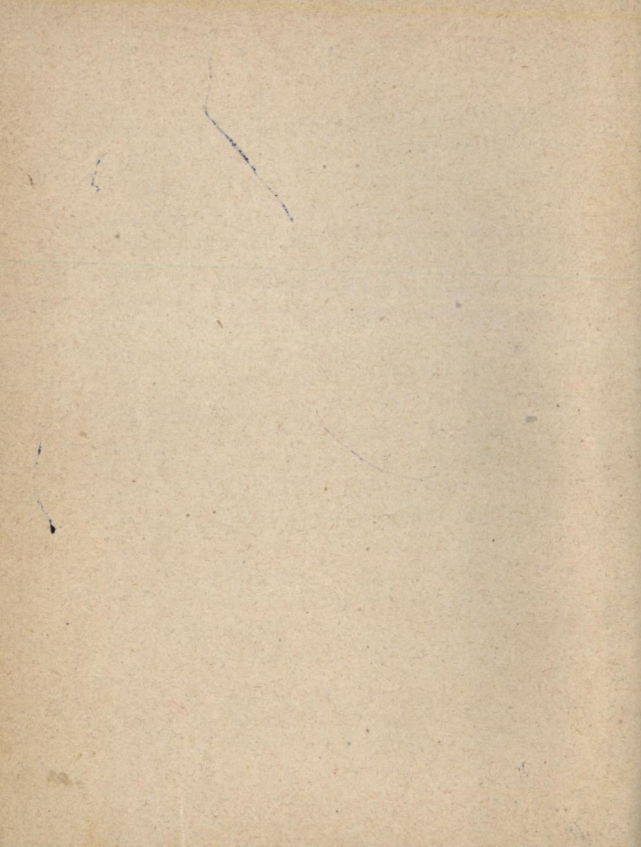
ська інтрига“ протегує, по словам московських централістів. Подібні ж думки докладніше розвив я в ряді статей и з. „Письма съ Галицкой границы“, напечатаних в тійже газеті в другій половині 1867 р. Тамож намітив я те, що потім, — з більшим матеріалом — розвив у статтях „Вѣстника Европы“ 1873. „Русскіе въ Галиціи“ і „Литературное движеніе въ Галиціи“, а власне, що в практичних справах: народньої освіти і літератури нема майже ніякої різниці між партіями панрусською й українською в Галичині, котрі обидві стоять за народню мову (хоч поки обидві не дуже йійі знають, бо обидві ще мало демократичні), а що сваряться вони з за справ формальних (правопись) або далеких (яка мусить бути вища всеруська або й всеславянська література?). У відносинах галицьких партій до російської літератури я одмічав такий факт, що москвофіли хоч

і восхваляють ту „багату й розвитку літературу“, а на ділі зовсім їй не знають і навіть неспосібні їй оцінити, бо по своїй літературній школі вони належать ще до перед-Пушкінської, коли не перед Карамзінської доби, тоді як народовці, хоч і брикаються проти Росії, а на ділі де далі все більше підпадають під вплив нової російської літератури, з котрою тільки вони одні й знають галицьку публіку. Вивід мій був внятий такий, що й у Галичині літературна справа, переставлена з ґрунту формально національного на ґрунт реально-культурний, при демократично-прогресивному напрямку, тратить свій гострий, поділяючий характер і приймає такий, при котрому всі щирі прихильники демоксії й освіти можуть працювати досить згідно.

Правда, при таких студіях Галичини я одкрив там один елемент: вузькодумний, реакційний і лакейсько-карієр-

ний, — що більше одповіда національній формулі рутенський, — котрий примазується то до „русской“ партії, то до „української“, або до обох вкупі, і котрий мусів би бути вилімінований, як правдиві пута на ногах Галичан. Окрім того вказував я на кружковий фанатизм, на нечесність полеміки, на безморальну легкість перескоків людей од партії до партії (Головацький, Климович і др.), як на правдиві язви галицько-руської громади.

З такими думками, — не моє діло судити, чи вірними, чи ні, але в усякім разі незалежними від усяких галицьких націоналістичних партій, — я вступив у безпосередні взаємини з Галичанами.

Перші мої стосунки з Галичанами до перейзду через Галичину в 1873 р.

Перший Галичанин, котрого я побачив (в початку 1868 чи 1867 р.) був д. Димет, котрий прийїздив часами в Кийів по своїм купецьким справам і мав уже там деякі знакомства з українолюбцями, один з котрих і привів його раз до мене. Та я не міг багато довідатись від д. Димета про галицькі літературні справи, а тільки передав через нього в Галичину кілька книжок етнографічних видань приятелів, а також деякі рукописі для редакції „Правди“, про котру ми чули від одного прибувшого з за кордону товариша, приятеля Кулішевого, але котрої

ми не бачили. Між посланим був, пам'ятаю, переклад „Мазепи“ Байрона, доволі старанно зроблений, і гарним віршем, хоч і не відповідаючим оригіналу, котрого автор і не державсь, бо перекладав з французького прозаїчного перекладу. Той „Мазепа“ так і пропав в редакції „Правди“ і пропав на віки, бо з нього zostавсь і надрукований тільки „Заспів“, то б то посвята перекладчика. З того часу почав я получати „Правду“ в закритих ковертах, як листи. Получив я так номерів з 3—4, коли це приходить до мене Олександр Кистяковський, пита про „Правду“ і розказує, що й він дістає її також в листах. Кистяковський колись був секретарем у „Основі“, а тоді був доцентом кримінального права в Київіві в університеті. Він дуже українофільствував і тоді перед приятелями, та тільки страшно боявсь, щоб не прочуло начальство, і через те навіть ви-

говорював мені, на віщо я пишу „українофільські“ статті в петербурські видавця і тим виявляю себе перед часом, і радив мені робити так, як Сікет V, що ходив згорбившись, аж поки не став папою. Я сміявсь на те, що можеб і послухавсь такої ради, колиб знав, який справді пункт в своїй кар'єрі можу признати за папство, а найбільше колиб був певний, що, ставши папою, зможу розігнутись, як Сікет V. А як спина вже так звикне гнутись, що так і зостанусь?! питав я. Кистяковський (земля йому пером!) сердивсь на такі відповіді і дуже рідко заходив до мене, — а тепер прийшов по важному ділу. Він страшно налякавсь, получивши в листах кілька номерів „Правди“.

„У нас жандармерія, — кричав він, — та у нас і без чорного кабінету листи розкривають на почтах, то вже безпремінно дізнаються, що я получаю

„Правду“. — Він радивсь зо мною, як би переказати в редакцію, щоб не слала газети так, а передавала оказіями хоч раз в рік.

„Я не прохав їх висилати, — казав Кистяковський — я як получу ще, то просто віднесу в жандармську управу, бо по чім я знаю: може то жандарми шлють, щоб потім потрусити у мене тай знайти!“

Я пробував утихомирити Кистяковського, але тільки розсердив, і він пішов від мене з погрозою — понести таки „Правду“ жандармам. На се я йому сказав сміючись, що він таким способом донесе на мене, бо я до жандармів не піду, і коли справді получати „Правду“ (в котрій тоді не було нічого сенько політичного) діло „неблагодямѣренное“ і коли вже справді жандармерія зна, хто в Кийіві получа єї, то, значить, Кистяковський, очищаючи себе, продасть мене, котрий не прий-

шов очиститись. Звісно, Кистяковський до жандармів не пішов тим паче, що на єго щастє незабаром перейїздив через Кийів, за кордон, згаданий приятель Куліша, і пересказав через його свої страхи у Львів, і після того перестала „Правда“ приходити до його — та й до мене. Я ж через того вандрівника, котрого захопив вже на повозі, всїв передати до „Правди“ ще деякі рукописі приятелів українофілів, в тім числі кілька перекладів з „Записок Охотника“ Тургенева, котрі були напечатані в „Правді“ аж у 1874 році, здається, по другому вже манускрипту.

Скоро потім довідався я від одного старого товариша, належавшого колись до „космополітів“ киево-подольської недільної школи і недавно пробувавшего в Криму, що там у Ялті є лікар Руданський (каюсь, не відомий мені тоді, хоч він мабуть чи не єдиний справді талановитий з молодших поетів, котрі

появились в „Основі“) і що він переклада, і дуже б то добре, на українську мову Іліаду, та тільки не зна, що йому робити з тим перекладом. Я зараз же написав Руданському лист і дістав від його першу пісню Іліади, котра мені дуже подобалась живою мовою і простотою перекладу, та не подобалась задля вільности: Руданський, щоб більше „обукраїніти Гомера“, як він мені писав, вибрав замість гекзаметра осібний пісенний короткий склад, а позаяк у нього не можна було вбгати знаменитих епітетів гомеровських (замічу, котрі на чудо може передавати українська етимологія), то він їх повикидав.*) Я відписав Руданському

---

*) Замічаю цей факт як одну з многих прояв „свої мудрости“ українських народо-вців; другий подібний факт, самовільну переробку „Тараса Бульби“ Гоголя я розказав уже в 1. н-рі „Товариша“. Факти такі показують недостачу культурного, європейського образу-

свою думку про обскубку Гомера, і він обіцяв на скільки можна, не зміняючи складу, поправити свою працю, і скоро прислав мені першу рапсодію на ново перероблену, далеко більш подібну до оригіналу.

Порадившись з приятелями я написав Руданському, що радо візьмусь за видання его перекладу, коли він буде скінчений, а поки що пошлю початок его в „Правду“. Я так і зробив, приписавши до редакції, щоб вона увійшла й у прями зносини з Руданським, і щоб послала йому кілька примірників того номеру, де буде напечатаний его переклад. Було це в 1869 році. На мій лист я не дістав зі Львова відповіді, хоч він був даний до рук редакції перейізжим земляком; „Правда“

вання літературного. Чимало подібних прояв „свої мудрости“ можна налічити і з других сфер українофільського дійства: товариського, політичного і т. і.

приходила до нас оказіями так не акуратно, що я й не знав, чи напечатано працю Руданського, чи ні. В осени 1870 року я вийїхав за границю на Берлін, і там тільки я довідався через книгаря, що „Правда“ перервалась в літі того року. З Берліна писав я про манускрипт Руданського до остатного редактора „Правди“ і впять не дістав відповіді. Написав я самому Руданському, щоб мене не винуватив (в Київіві zostались люде, між інчим спеціалісти грецькі, котрі мусіли далі вдержувати взаємини з Руданським) — і від нього не получив відповіді. Нарешті вже в кінці 1872 р. зустрівсь я в Флоренції з одним паном з Ялти, котрий мені сказав, що він добре знакомий з Руданським. Я попрохав того пана переслати Руданському мій лист, але скоро пан той показав мені відповідь Руданського, в котрій він приписує для мене по московському:

„Др-ову прошу передать, что я боленъ и давно прекратилъ всѣ мои литературныя упражненія“. Через кілька місяців почув я, що Руданський умер.

Я розказав цей епізод як одну з перших моїх проб — завести літературні зносини з Галичанами і як зразок наших літературних порядків.

Прочитуючи навіть історію русько-українського письменства д. Ом. Огоновського, бачиш, що слід би нам завести особну частину: Історія пронавших творів русько-української літератури. Історію першої пісні Іліади, переслансі мною, я розказав. Безспорно, що ця історія прикро вразила Руданського і знеохотила його вести далше працю і навіть стосунки зо мною, хоч найменше в усьому винним, і була остатньою краплею, котра перепоновила его пессімізм. Потім, вже після смерти Руданського, коли его рукописі щасливим slučajем дістались у Київ, вся Іліада

була передана в 1874—75 рр. в редакцію „Правди“, але та редакція довго уперто не хотіла печатати її, а коли після многократних запитань (між іншим і через мене) почала печатати, то з переривами по правді досадними, так що дотягла аж 1877 р. тільки до IX. раисодії. Цю упертость і ці перерви не інакше можна пояснити, як тим, що редакторам „Правди“ були більше до смаку псевдокласичні і мертві твори їх самих та їх львівських приятелів, ніж проста праця Руданського.

Після того, як так нещасливо винали мої стосунки з „Правдою“ першої серії, всякі взаємини мої з Львовом перервались на довго. В очі ж Галичан, окрім згаданого д. Димета, побачив я вперше в Відні. Туди приїхав я літом 1871 р. з Берліна через Саксонію, де всів побути в Лужицькому Будиссині, познакомитись з по-

чтивими Смоляром і Горником і підновити свої славянські сімнатії, та через Чехію, де я проживав у Празі саме в часи Гогенвартовсько-Йіречкового міністерства, чеських планів про корону Вацлава і німецьких контр-планів, і де я міг наглядно бачити, в який безвихід і до якого вузколобства та безпринципності можуть дійти люде навіть великих талантів і незвичайної енергії, коли поставлять собі на перший ряд ціли формально націоналістичні. Нас тоді зїїхалось у Відні четверо російських Українців: я з жінкою та двоє приятелів, бувших моїх слухачів по університету, з котрих один узявсь за мене доглядати переписку історичних пісець на час мого пробутку за кордоном. З Галичан ми бачились з членами „Січі“, про котру я не раз писав прихильно в „С. Петерб. Вѣдомостяхъ“,

де я один час вів з Київів славянську хроніку.*)

Молодші мої приятелі раніше мене прибули до Відня й познайомились з Січовиками, — то й ці були сміливіщі з ними, ніж зо мною, бо (як це кинулось нам у вічі зразу) Галичане, як і Німці, а надто Австрійці, далеко більше звертають увагу на ерархічні одміни, ніж Россіяне. Незабаром один з моїх приятелів переказав мені, щоб я був обережний в розмовах про науку

---

*) Про це варто сказати два слова. Редактор газети, покійник Валентин Корш думав, що я в Київіві професор славянської філології, через те що я цитував сербські, чеські і т. і. газети і книги. В Петербурзі, казав він мені, нема зовсім знаючих славянські мови, окрім завзятих спеціалістів, котрі всі (окрім Пиціна й Ровінського) не належали до ліберальної печаті. Варто споманути, що друга моя спеціальність в газеті, по просьбі Корша, була полеміка з московськими газетами Каткова й Аксакова.

і римську церков, бо деякі Січовики образились на мене, хоч не сміли того мені заявити. Я, як і всі ми Россіяне, а по крайній мірі Кияне університетського виховання, не маючи ніяких конфесійних тенденцій, не думав навіть чіпати навмисне папу, як і поклонятись єму, а сказав щось таке в „Січі“ мимоходом, читаючи газети, в котрих тоді частенько говорилось про папу з поводу недавнього входу Італіянів в Рим та починавшого ся скрізь Kulturkampf'a після Ватіканського собору. Тепер я наткнувсь на земляків, та ще й соопартійників, народовців, перед котрими мені не вільно було показувати сімпатії до італіянської вільности й єдности і антінатії до Syllabus'a Пія IX! Звісно, я відповів, що буду більш обачним що до форми моїх думок, але суті їх змінити ні для кого себе обовязаним не вважаю. Це була перша в своєму роді наука мені, наівному

21
російському прогресісту, котрий знав доти одну тільки цензуру — поліцейську, що єсть далеко страшніша цензура — громадська, добровільна! Згодом я все більше дізнавався єї у своїх австрійських земляків, а на решті побачив її і у російських українофілів далеко більше, ніж ждав. Окрім чого іншого, в остатньому не можна не бачити впливу Галичан і на російських Українців.

В дальших розмовах наших з Січовиками виявилось, що для них наша Україна сама в собі й у відносинах до Росії — terra incognita: ні історії, ні географії, ні порядків наших, навіть літератури спеціально-української вони не знали, — а вже про книги писані про Україну ж, та по „московському“, — хоч не питай: так не знали вони творів ні Гоголя, ні Костомарова. Коли ми дивувались тому, то нам одповідали не тільки, що того в них не легко

здобути, а навіть і таке, що знати те і не обов'язково, бо то все „московське“. А коли ми на те казали, що хоч би й так, то все ж не знаючи таких річей ми не тільки були б глухі й німі, а навіть про нашу Україну нічого б не знали, — то нам по троху почали закидати, що ми лихі патріоти. В поглядах на відносини України до Росії, до російської культури й літератури, виявлялись в Січовиків думки зовсім фантастичні. Вони просто прикладали до того всього австрійську мірку, та ще й спеціально взяту з відносин Ціс- і Транс-Літавії. Переяславська умова 1654 р. видавалась їм чимсь подібним до угорської конституції 1848 р. Москва так само нарушила Переяславську умову, як Австрія угорську конституцію після 1849 р., а потім і почала московити Україну, як Австрія германізувала Угорщину, а тепер мусить також признати

Rechtskontinuität український, як Австрія признала угорський. Того, що Гетьманщина 1654 р. — зовсім не вся Україна й що після того було кілька умов, котрі затерли ту першу, (що сказали б наші Січовики, як би почувли тоді, що, як тепер виянилось, в 1654 р. не було майже ніякої умови), що помосковління йшло у нас поволі й за помічю самих наших земляків (починаючи з „черні“ й славного Запорозжя в 1658—1663 р.), в котрих не було свідомого національного чуття, що й тепер єго нема в більшости наших освічених класів, а в народі єсть тільки неясне чуттє, що він не „кацап“, але нема ясної думки про те, хто він? — і що через те все ми мусимо виходити навіть у своєму автономізмі не від трактатів і навіть не від принціпа національности (котрий панруссісти повертають проти нас), а від загальних ліберально-демократичних принціпів по-

літичних і культурних, та вести роботу з низу в гору, не брикаючись проти Москалів, як нації, а навіть добиваючись в куші з ними вольности індивідуальної й краєвої, в рамках котрої тільки й може поставитись сурийсно й наш національний принцип, — цього всього слухали від нас наші Січовики як чогось зовсім чудного, а в усякім разі незгідного з нашим українством.

Після розмов ми поклали перш усього постаратись зібрати для Січі бібліотеку, чим мусили зайнятись мої приятелі, котрі повертались в Росію. Вони й справді прислали в Відень книги українські, окрім того Костомарова, Гоголя і т. і. А я взявсь здобути для Січі петербурські журнали й газети, в котрі я писав. Друге діло, котре вийшло з цього нашого пробутку в Відні, була участь, котру взяли молоді Галичане в збиранню матеріалу

для історичних пісень. За це діло взявсь д. Мелітон Бучинський — і виконав його на славу! Він здобув готові вже записі від кількох земляків і zorganizував цілий повчок записачів, так що повернувшись в Київ, я застав цілі пачки присланих ним пісень, упорядкованих *lege artis*: кожна на особному листочку, з поміткою сторони, оселі, записача. Скарб цей і доси не вичерпавсь, бо й доси не викінчено видання укр. політичних пісень, — та святі знають коли й викінчиться, бо в 1886 р. мені написав кружок наших щирих земляків, що почате мною видання (Політ. пісні укр. народу в XVIII і XIX ст.) для них шкодливе! Окрім спеціально політичних пісень д. Бучинський передав нам у Київ цілі збірки, котрі теж лежать дурно в мене: я кілька разів обертавсь до різних Галичан, що радий передати ті пісні для дру-

ку, та з того нічого не виходить. Львівські народовці не мають з чого печатати твори „велетня (як вони кажуть) народу“, бо видають папір і заходи на „класичні“ драми, комедії, подорожжя й т. інші твори своїх проводирів, твори, від котрих по крайній мірі я грішний позіхаю, роздираючи рот аж до ухів, а певно ж хто небудь, людина з більш „класичним“ смаком, ніж я, ними ласує! А твори „велетня — народу“ хай полежать!

Розпорощавшись з Січовиками, я поїхав у Гейдельберг, а потім в Італію, де зостававсь дві зими (1871—2 і 1872—3) безпереривно переписуючись з Січовиками, а найбільш з одним із них. Переписка дотикалась усяких повин в Галичині й усій Славянщині, літературних праць моїх і інших, сирав Січі і других товариств славянських, а найбільше руських у Відні. З остатнього поводу доводилось мені дуже

споритись з моїм звичайним кореспондентом. Як звісно, всі славянські товариства у Відні доволі „панславістичні“ й почасти не пропускають пригоди (а тоді, напроти німецько-бюргерському централізму ще більше) показати свою симпатію до Росії. З цього настрою користуються панславісти московсько-реакційного напрямку, до котрих прихилилась завше частина Русинів, що належала тоді до товариства „Русская Основа“, куди входили всі буковинці й угорські Русини, що вчилися у Відні. Щоб одрізнитись од таких земляків, Січовики віддалялись від усяких панславістичних зборів, в чому сходились з Поляками. Через те звичайно в усіх кореспонденціях в славянські, в тім числі й російські газети про всякі урочисті збори віденьських славянських товариств стояла стереотипна фраза: „були всі славянські то-

вариства, окрім Поляків і українофілів“.

Мені таке поступованне Січовиків видавалось нераціональним і непрактичним. Я силувався впевнити їх, що сама по собі ідея панславізму не противна українству, котре власне й почалось як сурйозний рух федерально-демократичним і гусітзьким панславізмом Костомарова й Шевченка (Послання до Шафарика) і що Українці замість того, щоб віддалятись від Славян, мусять при всякій пригоді сходитись з ними, щоб маніфестувати власне той панславізм, котрий безпремінно мусить знайти собі більшу симпатію в молодіжї славянській, ніж Раєвщина. При тому, казав я, не слід Січовикам виступати й ворогами Росії народньої й культурної, а напроти слід показувати приязнь до неї, а тим паче треба виступати проти російської реакції й абсолютизму.

Вся моя аргументація відскакувала від моїх кореспондентів, як кавчук від стіни.

Мені одповідано всякими резонами, між інчим і такими, що, мовляв, ми мусимо сходитись не з одними Славянами, а й з Німцями й Мадярами й т. і.

Не скоро вже, коли в Січі склалась — заходом О. Терлецького й за помічю нашого кружка — величенька бібліотека, в котрій було зібрано найважливіше про Україну, а також всі російські класіки, важніщі історичні й етнографічні видання й про Білу Русь і Московщину, та коли ця бібліотека й особисті стосунки привели до Січі чимало й молодіжі російської, — почало сповнятись те, що я радив в 1872—3 рр. Та й дося ще на „панславизм“ косим оком дивляться галицькі народовці усяких барв, так що й цей бік Костомарова йім навіть мало звіс-

ний. Інтересно, що про автобіографію Костомарова, в котрій єсть і програма его славянського товариства, ніхто ні слова не сказав в Галичині, вона навіть не поіменована в „Історії літератури“ д. О. Огоновского! Тай усі маніфестації після его смерті, особливо у Львові, вийшли мізерно; мені писали, що народовці навіть забули прийти на панихиду по цьому „батькові Русі-Україні“.*)

Також мало сліду зоставляли мої намови про те, щоб повести дійсну пропаганду українського напрямку серед буковинців і угорців, котрі підпадали під вплив попа Раєвського —

---

*) Після того, як це було написано, програма Костомарова була надрукована в першому н-рі в третій раз поновленої „Правди“ 1888 р., та ще й як основа програми самого видавництва. Тільки ж треба сказати, що найменше впливу тієї програми видно — на самій тій „Правді“.

перші, як православні, а другі з реакції мадяронству. Я настоював на тому, що ні до буковинців, ні тим більше до угорців не можна підступати з звичайним українофільством, раз через те, що вони проти того направлені уперед, а вдруге через те, що їм таки й чужі спеціальні, козако-українські традиції. По моїй думці до тих і других треба підступати з загально-демократичною ідеєю, а окрім того показати їм в Росії другі напрямки, окрім московсько-славянофільського, напрямки демократично-прогресивні, й звернути буковинців і закарпатяк на полібну же дорогу на їх власнім ґрунті. З того само собою виходило б і національне народовство, котре б злилось з українством. Спеціальний привід до того, щоб мені налягти на Січовиків з такими намовами, явився, коли я прочитав у газетах, що член „Русской Основы“ Гр. Купчанко реферував про

буковинсько-руські пісні. Пустіть від себе подібні реферати, хоч по збірці Головацького, — писав я Січовикам, — знайдіть збірачів етнографічного матеріялу на Буковині й в Угорській Русі, і ви притягнете до себе здібних і щиріших народолюбців з самої „Русской Основы“. Нічого з моїх намов не вийшло, окрім того, що за посередництвом М. Бучинського я зміг закупити від д. Купчанка єго матеріял, котрий потім видало кийівське Географічне товариство в досить спорій книзі, хоч з недоладнім титулом: „Пѣсни буковинскаго народа“, так буцім то в Буковині самі Русини! До того в виданню тому скривджено д. Купчанка, бо на заголовку пісень поставлено імя не єго, а того, хто впорядкував збірку і, правда, положив на те чимало праці, та все таки не зібрав тих пісень. В усякім разі я в цих хибах видання не винен, бо в

момент, коли воно вийшло, не був навіть у Києві. Вернувшись та побачивши книжку, я, звісно, сплеснув руками, — тільки вже було за пізно.

Перепишуючись з д. Купчанком, я з поводу збирання етнографічного матеріалу всів впевнити його, що по крайшій мірі в етнографічних виданнях безпреміно потрібна „фонетика“, котрої так жахались тоді австроруські старовіри.*)

---

*) Спомянувши д. Купчанка, я мушу сказати й про дальші мої з ним стосунки, котрі тяглись і потім, бо я діставав від його етнографічні матеріали й обмінювався з ним виданнями. Д. К-о досить характеристична особа й наводить на інтересні думки про загальний стан австрійських Русинів. Безспорно народолюбивий і притому рухливий, щό серед Русинів рідко бува, завше за роботою, живучий переважно в Відні, одному з більших культурних центрів Європи, д. К. все таки доси не виробив собі прогресивно освітньої основи для свого народолюбства і навіть не звів своїх

Потім, вже в 1875—6 рр., коли я побував сам по Угорській Русі та познакомивсь з тамошніми студентами у Відні, — почало виявлятися, що моя програма заходу коло них зовсім не трудна до виконання, — почались в

студій про народ свій в яку небудь сурйозно наукову цілість, а мов навмисне держить себе поверховним віденьсько-газетним репортером в усьому що пише, а в політичних думках не пішов дальше сервілізму, то чорно-жовтого, то московського. А поряд з ним згадую я чимало Січовиків, котрі дуже нерадо дивились на те, що я зношусь з д. Купчанком. Вони й більш освічені, й думки мають прогресівні, й жили й живуть в тім же Відні, — а ні один з них не зробив нічого навіть для того, щоб віденьські газети діставалм звістки про Галичину не виключно з противного народовцям табору. — а вже про який небудь систематичний показ Німцям і через них усій Европі життя і справ нашого народу хоч би в Австрії, нічого й говорити. Хай ті, що більш мене знають Галичан, скажуть, що тут за причина? А я тільки кажу тепер те, що не раз думав, з бодем на серці приглядаючись до Русинів у Відні.

мене й на моїх очах у Січовиків взаємини з буковинцями й угорцями, котрі приносили й присилали мені етнографічні матеріяли, записані навіть єретичною фонетикою, почали буковинці і угорці співати пісні по Лисенку й читати книжки українофільські. Але я мусив скоро залишити Австрію й не знаю, як там на цім полі діялось далі... Тільки по тому, що написано навіть в статті В. Лукича „Угорська Русь“ (во многому цінній) бачу, що ортодоксальні народовці й доси пічогісенько не розуміють в справах Угорщини, коли сам В. Лукич бачить в шкідливому й подлому мадяроні Панковичі трохи не народовця тільки через те, що він виступав проти православія й Росії, — що йому, як угорському чиновнику-єпископу було, звісно, не трудно. Не диво, що при такому розумінню угорсько-руських справ, народовська пропаганда серед закарпатських

Русинів не посувається. Не дуже то вона йде, як бачу, й серед буковинців, а надто в Відні, де, як звісно, в останні роки Січовики й буковинці стали трохи не на ножах, при чому буковинці посунулись ще далі ніж колись на бік формального „москвофільства“. Коли я вже забіг трохи наперед, то нехай уже скажу, що такому стану річей в товариствах молодіжї відповіда тепер і настрої серед старших обох партій, де з того часу лексикон обопільних лайок навіть вбільшивсь і при тому виразами, зовсім уже не мудрими. — „Ви обєдинителі!“ кричать одні і думають, що сказали таке вже слово, що проти нього ніхто не встоїть. — „А ви розєдинителі!“ відповідають другі. Моральна вартість обох цих лайок виясняється цілком, коли згадаєш, що обєдинитель у австрійських Юзефовичів значить те саме, що у російських сепаратіст,

розєдинитель. І не гляючи на це, навіть ті самі, що терплять в Росії від своїх Юзефовичів, носяться в Австрії з криком: обєдинителі!.. Але ж вернемось до 1872 р

Серед моєї флорентійської переписки з Січовиками того року я довідався, що поновляється львівська „Правда“. Про це писали мені з російської України, звідки дано гроші (щось 700 рублів) на початок діла, — писали з Відня, а на решті й із самого Львова з редакції „Правди“. Всі кликали мене писати до нового українсько-народовського органу. Редакція писала в формі навіть низькопоклонній (як потім довідався я, це звичайна австрійська манера, котра не гварантує вас від грубостів, коли це потребується далі інтересами вашого „нижайшого слуги“). Я відложив на бік свого „Непобідимого Мітру“ (*Deum Solem Invictum Mithram*), ради якого

я засів був в Італії, і сів за роботу для „Правди“. Позаяк мене прохали поспішитись, то я написав спершу невеличку рецензію на прислану мені книгу Ганкевича „Філософія у Славянъ“, а власне на ту частину єї, в котрій автор говорить про Росцію, очевидно, не бачивши може ні одної книги філософської з Росції. Показавши передавненість звістки автора, я дав реферат про той вплив, який мала тоді в Росції в філософській літературі позитівна французько-англійська школа, котра була тоді в Росції найпопулярніща, — що й було характерною проявою. Далі я сів за довші праці. Впорядкував я збірничок легенд і новел, записаних одним маляром в Полтавщині, подарований мені в Римі (щаслива пригода!) одним молодим тоді (тепер звісним) вченим, Білорусином. Написав я й оригінальну статтю про справу, мені дорожу й більш других тоді звісну,

і, як я думав, найінтереснішу для Галичан-народовців; то б то про народню освіту й популярну літературу в російській Україні. Там я розказую про недільні школи, щоб показати, що справа народньої освіти вийшла в нас з громади, а не од уряду, потім об тім, як сам уряд мусив узятись за школи, хоч на правім боці Дніпра, щоб протистати польському впливу, як нічого не могли вдіяти без громадян же в „Временній Педаг. Школі“, як далі митрополіт кийівський Арсеній піднявсь проти тієї школи, навів на неї „українофільський сепаратізм“, як Св. Синод по єго ініціативі заборонив релігійні книги й проповідь по українському, як пішов за тим Катков і т. і. Розказую далі й про те, яку помилку зробили Українці, що після заборони 1863 р. не печатали популярних книг і евангелій в Галичині і т. і. Послав такі свої праці в редакцію

„Правди“ і думав, що сповнив свою долю служби новому органу.

Незабаром дістаю 1 н-р „Правди“ — і бачу там сюріріз: моя пісня „Поклик до Славян“, хоч перероблена місцями так, що нічого не втнеш, — і підписана Гетьманцем. Я не мав ніколи претензії бути поетом, — а все ж мушу розказати історію цієї пісні, доволі курйозну й характерну. В цю зиму 1870—71 р. просидів я в Берліні серед побідних криків Тевтонів, котрі розбивали Францію й не ховали замірів, покінчивши з нею, взятись і за Славянщину з Россією. Потім я пройшов по часті Славянщини, бачив провал федералізму Гогенвартовського, в Відні здибавсь з земляками, у котрих не знайшов широкого розуміння справи не тільки всеславянської, а й української, далі впять вїїхав у побідоносну Тевтонщину, де переживував кілька часу з земляком (покійним Пригарою,

професором одеським) і з одним Поляком всякі славянсько-польсько-московсько-українські справи, — нарешті зоставсь сам з родиною в Гейдельберзі і абсолютно не міг думати ні об чім, як об будущім конфлікті Тевтонії й Славії, — та об тім, яку б то силу показала Славія, як би в ній запанувала федеральна демократія в духу Костомарова й Шевченка, а не ополячення, а потім московське „обрусеніє“. Щоб голова не тріснула, сів я писати ту статтю, котра була напечатана в „Вѣстникѣ Европы“ 1872 р. під заголовком „Восточная политика Германіи и обрусеніє“. В інтервали роботи ходив я з своєю дитиною по гейдельбергському Чорному лісі та співав собі під ніс українські пісні, думаючи все „про теж таки, що й перше думав“, — і раз надумавсь на голос і форму пісні „Гей, не дивуйтесь добрії люде, що на Вкраїні повстало!“ зложити суть моєї ро-

боти в політичній пісні. Не даючи мого віршуванню ніякої ваги, я все таки послав його в Берлін тому приятелю, котрий був зо мною в Відні й Мюнхені, а далі поїхав на Прагу в Берлін і звідти писав мені такі ж думки, котрі й я переживав. З Варшави дістаю від нього лист, — пише, що ходить по місту, все перевертаючи в голові мою пісню, а надто слова:

Ой, слухай Ляше, ми тільки за наше
Лягали в степах головами,

Ми ж не хотіли, щоб панували

Вороги ваші над вами, —

і що він навіть дав одному Ляхові копію з моєї пісні, котра і тому сподобалась. Далі з Київів пише, що там він розпустив ту пісню.

Як же я здивувавсь, коли побачив у 1 н-рі поповленої „Правди“ мою пісню, тільки перелицьовану, перешиту, місцями обкраяну, місцями полатану й дошиту — і підписану Гетьманцем,

тоді вже досить плодовитим віршарем. Не маючи ні тоді, ні тепер претензії на титул поета, я дививсь і дивлюсь на мою пісню, як на політичну статтю, віршовану — признаюсь — досить незручно. Тільки ж, коли вже вона нежданно для мене дістала публичности в перелицьованій формі, то я приведу тепер їйї тут в єї оригіналі, як документ свого часу, хоч як конспект тих річей і тих думок, про котрі була в нас тоді розмова і переписка між інчим і з Галичанами.

Поклик до братів Славян.

Гей, не дивуйтесь, добрії люде,
Що на Вкраїні повстало,
Що Україна по довгій дрімоті
Голову славну підняла.

Гей, Українець просить не много:
Волі для люду і мови;
Но не лишає він до всій Русі
І к всім Славянам любови.

З Північною Руссю не зломим союзу :

Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе,
І вкупі вступаєм в свободу.

Ти, Русин Московський, один із всіх братів
Велике зложив государство,
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому Славянству.

Клади свою славу і силу в освіті,
В краєвій і людській свободі,
Не думай ніколи неважити душу
Зйєднанних з тобою народів.

Поволі славянські й чужії народи
Поручно з тобою іти муть :
І стане на волю Литвин і Естонець,
А Лях в тобі брата обніметь.

Гей, слухай Ляше, ми тільки за наше
Лягали в степах головами!
Ми ж не хотіли, щоб панували
Вороги ваші над вами.

Ой признай, Ляше, ти руськеє право
На руськую землю і мову,

І з тої хвилини для власної волі
Заложиш міцную основу.

Гей, брате Чеху, ми твого Жижки
Табора ще не забули,
Де ми за чашу громадську стояли
Й козацького строю здобули.

З тобою, Сербіне, нераз ми братались
На суші й на Руському морі,
Як бились за волю народню юнаки
На Січі й в твоїй Черногорі.

З таким же запалом, з яким ми вмірали
За волю свою і за братську,
Ми раді повстати і кости зложити,
Щоб волю здобуть всеславянську.

Ой гляньте, Славяне, встають на Заході
Німецькїі грізнїі хмари;
Ставаймо ж до купи! Забудемо, браття,
На віки вікчемнїі свари.

Ой, не даваймо урвать ні частини
Славянського рідного краю,

Но проклят із нас той, хто волю зневажить
Чужої землі забажає!

Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну,
І крикнем на братньому пиру:
„Ми хочем для себе й для цілого світу
Лиш волі, освіти і миру!

Ой, мати Вкраїно, ой, Київ наш чесний,
Коли б довелось серед тебе
Те слово почути і вольнее знамя
Славянське підняти до неба!

Гейдельберг, 23 августа 1871.

По правді кажучи, мені було хоч і смішно, а все таки жалко й досадно побачити такий сюрприз з моєю піснею, досадно через те, що мені здавалось, що основні думки моєї політичної тредьяковщини були сказані ясніше в оригіналі, ніж у перешивці. А потім па-

віть я був радий, що так вийшло: все таки й у д. Гетьманця зосталось дещо і з мого „панславізму“ і навіть з мого „москвофільства“, а без мого єретичого імені пісня ця пішла в збірки, антології, історії літератури й навіть вчено-академічні реферати і в Галичині і в Росії.

Окрім цього мого не-свого твору нічогісінько мого „Правда“ не хотіла печатати: і послані мною легенди, і стаття про освіту знайдені були — дразливими для церкви! Рецензія на книгу Ганкевича знайдена була нетактичною і против автора, котрому не слід було говорити, що він пише не знаючи діла, та й проти церкви ж, бо нетактично було показувати симпатію до позитівізму. Коли пізніше я таки настояв, щоб хоч легенди напечатано, то мені впять писали, що легендами образилось галицьке пошівство, як і деякими казками з дру-

гої збірки (Забадька) присланої з Полтавщини. Щоб дати тому пошівству сатисфакцію, редакція „Правди“ напечатала таку замітку, що це, мовляв, православне пошівство в Росії гідне сатири народньої, а наше, галицьке (уніатське) зовсім інше! А як уже навіть з такого погляду виходило те, що „Правда“ не схотіла печатати мого оповідання про те, як кийівський православний митрополит виступив першим ворогом української мови — я ніяк не зміг розуміти.

Та я б ще міг з цим помиритись, коли б „Правда“ давала хоть що небудь живе, інтересне. А то мертвячина та схоластика, — навіть в статтях про такі речі, як твори Шевченка. Я мусив відписати приятелям на Україну, щоб не винуватили мене, що нема моєї праці в їхньому органі і, звісно, не пожалував пера, щоб висміяти схоластику того органа. Получив я відпо-

відь, що самі приятелі мої (основателі „Правди“) аж в сум прийшли, прочитавши „Правду“, а особливо статті про Шевченка, і що Костомаров, перед котрим читано мій лист, згожувався, що я в ньому вірно схарактеризував „бездарність і тушійство“ тих статей і всього галицького змісту „Правди“. Певно, авторітет Костомарова поміг тому, що українські приятелі написали у Львів, чому там не печатають моїх праць. Зайшла об тім переписка і з Віднем і з Навроцьким, котрий мусив був стати в редакції „Правди“, але його, як писали мені, Голуховський переніс навмисне „на Мазури“, щоб відірвати його від „Правди“. В один майже час получив я листи від Навроцького й від приятеля Січовика, що моїх праць в „Правді“ не печатають через те, що редакція бачить там „саму негацію й нічого більше“.

Це мене вхопило за живе, і я, знов покинувши свого „Непобідимого Мітру“, сів писати довгий огляд, котрий потім появивсь під назвою „Література російська, великоруська, українська й галицька“. Там я задумав критично переглянути всю тодішню українофільську й народовську ортодоксію, показати єї безосновність перед реальними обставинами й потребами, зробити теж саме й з ортодоксією москвофільсько-панрусською, — а на решті дати нарис реалістично-прогресивного українства й панруськості зовсім на інших підставах. Забір мій лише всього вкладавсь у мотто: *destruam et aedificabo!* Але посилаючи першу частину своєї статті Навроцькому, я побоявсь, що таке мотто покажется претензійним, і перемінив *aedificabo* на *aedificabitis*, при чому з нервозности навіть якось помиливсь.

До посилки додав Навроцькому гарячий лист, котрий певно пробрав його до живого, так що незабаром початок моєї праці появилсь у „Правді“ з дуже сімпатичною для мене приміткою. Потім проходить місяць, другий — нема в „Правді“ дальше моєї праці... Питаю, чому? Але зі Львова нічого не пишуть, а з України, з Ряшова, з Відня впять пишуть про негацію..

Незабаром лучилась нова пригода, з поводу котрої я вступив у новий конфлікт з „Правдою“. То було святкування Шевченківського дня в Цюріху в 1873 р. В той час зібралось кілька Русинів-Галичан у Цюріху, де вони вчились в політехниці, і також набралось чимало Українців з Росії, між котрими були й такі, що признавались до національности української, але частина вважала себе русскими, тобто не ділила себе національно від Великорусів, хоч деякі з них і не цура-

лись українських сімпатій. Кілька чоловік Киян, що були там, перейїхали через Відень і за рекомендаціями моїх приятелів бували в Січі й познайомились там з Галичанами. По їх словам (власне покійника Зібера і безнадійно тепер хорого Сергія Подолінського) Січ зробила на них чудне вражіння, особливо на однім вечірку, де були попи — депутати райхсрату і де подавали „білу каву“ від якогось „совітника“ (чи не Лавровського?). Голова Січі держав промову, в котрій між інчим гаряче говорив про прихильність галицької молодіжі „до своєї питомої церкви“ — „Та то він бреше!“ — прошепотів на ухо Зиберові й С. Подолінському один Січовик, котрий раніще вже був знакомий з одним з моїх приятелів, що був у Відні зі мною, й котрий бував за чічероне Киянам у Відні. — „Та то він бреше! Він такий же атеїста, як і ми з Вами! То він таке

говорить тільки для гостей!“ Але з деякими Січовиками наші вандрівники Кияне вступили в добрі стосунки, здобували для них книги, — і для більшої взаємности виписали „Правду“ в цюріхську „русскую бібліотеку“, в котрій висів між інчим і портрет Шевченка. Познакомилсь ті Кияне і з цюріхськими Галичанами, котрі зложили з себе „Русскій Кружокъ“. Тільки в цьому кружку Киянам прийшлося наткнутись на ворожий собі вплив, котрий ішов із польського Рацнеревільського музею, де був тоді директором звісний д. Духінський, що писавсь завше під своїми працями: Prof. Duchinski de Kief.

Звісна теорія д. Духінського про тожсамість Русинів і Поляків і про монгольство Москалів. Теорія та була образно намальована на одній стіні в Рацнеревільському музею: географічна карта Восточної Європи; на мерідиану,

приміром, Калуги проведена лінія: на запад від неї написано: *Race arienne, constitution individualiste et libérale*; восточна половина поділена по паралелі, приміром, Орла лінією, на північ котрої написано: *race finnique (finnoise), constitution communiste*, а на південь: *race turque, (чи tatar), constitution despotique*. На западній половині красувались окрім того: *Polianes (Polonais)* на Вислі: *Polianes* на Дніпрі: *Pologne Russie* у сю половину, а на восточній *Moscovie*. Москалі образно являлись мішаниною Фіннів з Турками, комунізму з деспотизмом, однаково чужих Арійцям-Полянам з Висли і з Дніпра.

Як раз же тоді уся молодіж російська в Цюріху, (душ до 200) Москалі як і Українці (між студентками майже 75%₀ були з України) були

гарячі соціялісти. Цюрихські ж Поляки, навіть студенти, виступали ворожо против цієї молодіжі, а надто проти студенток, навіть агітували проти них серед Німців, — Галичан же відбивали від усяких взаємин з Росіянами, навіть з Українцями, вмовляючи їм, що коли вони держаться з „Москалями“, та ще й з соціялістами, то вже вони не Українці й не Аріїці навіть.

Таке саме розказував і мені Галичанин С. С., коли я прийшов у „Русській кружок“, запрошений туди д. В. Нагірним, котрий сам не цуравсь ні Москалів, а тим більше Українців. Я ж вступив у кореспонденцію з д. Нагірним ще з Флоренції, прочитавши одну відозву його з Цюриху в „Слові“ і у „Правді“, — після чого я послав для „Р. Кружка“ наші кийівські видання й кілька інших українських книг.

В февралі 1873 р. получив я у Флоренції лист з Цюриху від Сергія

Подолінського, котрий тоді був дуже близьким чоловіком до д. Лаврова й редакції „Вперед“, що збиравсь виходити. В листі тому Подолінський, котрого я трохи знав у Київіві, просив мене прислати статтю про Шевченка, щоб єї прочитати на зборах у роковини его смерти. Зоставалось часу щось днів з 3—4, з котрих два мусили пітти на дорогу мого листу з Флоренції до Цюріху, — і я мусив писати день і ніч, так що рука зовсім зомліла, — але всеїв прислати свою статтю на строк. Звісно, я найбільше виставляв гуманітарно-демократичну суть творів Шевченка, показуючи впрочім, як вона корінилась в історії нар. поезії, й життя Українців. Статтю цю, (котра потім, щось через рік, була напечатана в петербурській „Недѣль“, дуже обкутана цензурою самого редактора, з роду Українця й приятеля петербурських українофілів старих і молодших) про-

читав С. Подолінський на зборі усіх Россян, куди запрошено й Галичан „Русского Кружка“, після чого послана була телеграма від „русских і Українців“ в Цюріху до Січі, а далі й реферат, котрий мусив появитись у „Правді“ в купі з рефератом про такий же мітинг самих Січовиків.

Минуло кілька часу, — ніякого реферату в „Правді“ ні про цюріхські ні про віденські роковини Шевченка нема! Тим часом „Русській Кружок“ вряжа (на 12 Марця) свій вечір на честь Шевченка. Туди покликано, звісно, й Россян, але також і Поляків з Рапперсвіля, котрим дано перші місця і перед котрими д. С. С. у промові заявив, що „головні признаки нашого характеру — індивідуальність і сильна любов родини*) — спільні й нашим

---

*) По тодішнім цюріхським обставинам не мусило значити, що наші дівчата не кинуть батьківської хати для медицини й т. п. нігілізму.

братам привіслянським“, — хоч закінчив проти централізму польського, — а другий оратор таки прочитав добру лекцію про пануючу політику Поляків проти Русинів.

Реферат про цей вечір появивсь у „Правді“. Приїхавши в Цюріх літом 1873 р. й розмовившись з С. Подолінським й В. Нагірним з одного боку, а з д. С. С з другого, а також придивившись до всіх обставин славянської колонії в Цюріху, я зрозумів змісл двох тамошніх вечерків на честь Шевченка й усю шкоду поступування „Правди“. З розмов з „впередчиками“ я побачив, що в них єсть зерна незгоди між московським і українським елементом. Напр. д. Лавров дуже був до мене любезний і прохав писати для „Впередка“, але коли я йому предложив статтю про Шевченка, то він заговорив спершу щось зовсім темне, а далі сказав мені, що це боязно для того,

хто читав мою статтю прилюдно, бо видасть його урядові. В другім місці („Историческая Польша и Великорусская Демократія“) я показав всю плутанину і нещирість „Впереди“ відносно до України, Польщі, Росії, Галичини, его проби затерти московський та й польський централізм загальними фразами, а в той же час явний замір не промовитись ні одним словом, котре б признавало яке небудь право Українців у Росії на автономію, або навіть їх існування як чогось осібного, хоч програма „Впереди“ бучно говорила про „соціальныя партіи въ Польшѣ и Галиціи“, і впередчики вдержували заязані за помічю українцілів відносини з галицькими народовцями у Відні і навіть у Львові. Скоро мені стало зовсім ясно, що впередчики просто хотять за помічю Галичан лекше перевозити свої видання в Росію й раді б були побачити свій соціалізм і в Га-

личині — але в російській Україні не допускають ні іншої форми, ні мови, ні іншої організації навіть для ширення соціалізму, як йїхня, котру вони подавали для „єдної і неподільної Росії“.

Ця тенденція великорусько-централістичного елемента серед впередчиків, а також незгоди по деяким другим справам, котрі реальні обставини України викликали на перший план (напр. справа жидівська і польська) почали вже ділити декого з розумніщих Українців, як С. Подолінський, від д. Лаврова й т. і. Мое прибутте, розмови про деякі місця програми, котру мені послали ще в Італію з просьбою сказати свої думки, а також і про всю постанову справи (я казав, що в Росії на першому плані мусить бути справа політичної вольности, а не соціальної революції) підчеркували початки цієї незгоди, ставили перед Укра-

їінцями-соціалістами думку про потребу власної організації й одмінних способів праці, відповідних до реальних обставин власного краю.

Московські, чи власне петербурські впередчики виступали проти таких зерен критики і повороту їхніх товаришів-Українців до українства, як проти „реакції й усякого націоналізму“.

Ось тут то й треба б було, щоб де небудь було заманіфестоване поступове українство новоевропейське, космополітичне по думкам, та національне по формі, по ґрунту. Такого українства треба було тим більше, що по всьому видно було, що звісний рух обгорнув не саму тільки цюріхську молодіж, а всю російську і може найбільш власне на Україні. А в українофілів не було нічого показати світові окрім „Правди“. „Оце ваш орган?“ — питали мене було в Цюріху, коли я говорив про потребу чогось більш при-

датнього для України, ніж „Вперед“ і т. і. Я міг тільки в загальних словах відповідати, що в Відні і на Україні єсть прогресівніщі елементи, — так „Правда“ навіть не давала звістки про Шевченковський мітинг у Відні.

Майже в один час зо мною прийїхав до Цюріху один молодий чоловік, котрого я знав у Київї горячим українофілом черниговської школи*). Тепер той черниговський українофіл був ярий противник усього спеціально українського і прихильник псевдо-космополітизму російських соціалістів,

---

*) Я мушу нагадати те, що сказано в 1-ій частині про „космополітів“ Українців між київськими студентами часів недільних шкіл. Черниговці належали до „українофілів“ і кілька з них, моїх товаришів, поробились потім учителями в Чернигові, притягли до себе і других Українців і падали дуже яскравий українофільський характер тамошній молодіжі мужеській і жіночій.

або ліше „народників“, vulgo „нігілістів“. Дальше, з поводу українських бунтарсько-народницьких брошюр я довше спинюсь на відносинах між українофільством 60-х років і російським „народництвом“ 70-х рр. Тепер скажу тільки, що між ними не тільки нема принципіальної незгоди, але що російські бунтарі-народники тільки переклали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що українофіли, виховані на „Гайдамаках“ і подібних творах Шевченка, розказували в віршах та піснях*). І тим і другим однаково недоставало європейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусть поступати освічене народолобство. Через те між російські бунтарі-народники так бага-

---

*) Нагадаю, що у всеросійських бунтарів настольними книгами були Костомарова „Бунтъ Ст. Разина“ й Мордовця — „Гайдамачина“ і „Политическія движенія русскаго народа“.

то кинулось власне української молодіжі, навіть такої, в котрій народолобство було перше збуджено власне українофілами, як напр. в молодіжі черниговській. Цій молодіжі практичний консерватизм старших українофілів (котрі на той горячий час були зовсім без усякої політичної програми) показавсь нічим, як тільки гіпокритством і полохливістю, а заходи коло національності, котрих українофіли не вміли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодіжі формалістикою, непотрібною власне для „народу“, цього кумиру українофілів „хлопоманів“ 60-х рр., як і руських соціалістів, народників“ 70-х рр., і молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоре царство „народу“, та ще одягав свої обіцянки у принадні фрази космополітичного соціалізму. (Говорю: фрази, — бо фактичного знаомства з соціальним

рухом у Європі, а надто з його звязком з політичними обставинами кожної європейської сторони не було й у „русских соц. народників“.)

Мій знайомий Черниговець, хоч і курникав по старому українські пісні, та тепер вже відкидав усякі українські тенденції, лаяв „буржуазність і реакційність“ українофілів — і покликувавсь у цьому на „Правду“. за родини котрої він бачив на очі в Росії, в часи приїзду туди делегата-Галичанина, і оповідав мені про них дуже сатирично*).

---

*) Описана в брошурі д. К. Устіановича „М. Ө Раєвській и російській панславизмъ“ (стор 49) „нігілістка“, котру він здалека бачив тоді у Київіві, змальована в д. У-ча трохи в апокаліптичному стилі, була жінка мого приятеля Черниговця. Вона була з другої, теж архі-українофільської сім'ї. Не за довго перед тим, як я виїхав з Київіві, вона прибула туди

Серед таких обставин я мусив сам написати в „Правду“ допись про Цюріхський і русько-український вечір в роковини Шевченка, а при тому й про молодіж російсько-українську в Цюріху, про студенток, котрих як раз

з чоловіком, одягнута по українському, говорила по українському і була навіть скандалізована тим, що знайшла за мало укр. націоналізму в кийівських громадян. Д. К. Устіанович вже застав її як типічну — російську „нігілістку-соціалістку“. На цій характерній парі найліпше видно, як не вміли українофіли вдержати коло себе найщирішу й найактивнішу частину молодіжі, навіть тієї, котру самі виховали. Характеристично, що найменше приставала до українства, або найбільш тікала від нього жіноча молодіж, так що в 70-ті роки, саме коли в Росії молодіж бралась гарячо до радикально-народницьких думок, українофілок майже зовсім не було. В Цюріху напр. не було й духа українства серед студенток, хоч, як сказав я, 75% з них були з українських провінцій. З цього можна бачити, на якому анахронізмі збудована повість Ол. Пчілки „Дві товаришки“ у „Першому Вівку“.

тоді, з поводу паскудного указу напечатаного проти них в „Правительственномъ Вѣстникѣ“, обкидали болотом газети німецькі (не швейцарські), а ще більше польські, й котрі заслужували на сімнатію всякого чесного чоловіка, а надто народолюбця.

Після довгих суцеречок „Правда“ напечатала мою допись аж через два місяці, з такою приміткою: „Поміщаємо сю допись в тім пересвідченю, що вона буде дуже інтерна для наших читателів; однако мусимо вже на самім переді висказати, що з деякими поглядами ви. дописувателя, котрі годі (!) нам тепер враз з одмінними нашими поглядами спеціально наводити, ми не годимося“. („Правда“, 1872, 473). Кого мусила підперти ця примітка в наших цюріхських спорах, чи мене, чи Черниговця, ставшого з українофіла впередчиком, можете самі бачити.

В той же час галицькі народовці вже явно кинули камінь на дорогу поступовому українству. Це були дві брошюри о. Качала: „Безпосередні вибори“ й „Политика Русинів“, котрі явились як прилога до „Правди“. В тих брошюрах о. Качала, котрого мені рекомендував мій кореспондент-Січовик яко „батька Руси“ й з котрим мені радив „порозумітись“, — приставав в імени 16 мільонів Русинів, то б то й нас, російських Українців, до австрійської, польської федерально-клерикальної партії з її освітньою і соціальною програмою, — включно до реставрації конкордату з Римом і опозиції цивільним слюбам! — „Оце ваша програма?“ — питали мене в Цюріху. — Що це ще за музика? питав я своїх кореспондентів у Відні й Галичині, — і получав відповіді, в котрих не розумів нічого. А позаяк я

скоро мусив проїздити через Відень і Галичину в Росію, то мені казали: скоро побачимось і на словах порозуміємось. На лихо усякі особисті справи, болізни в сім'ї і т. і., задержали мене в Німеччині й Швейцарії аж до августа. В Відні я не застав майже нікого з Січовиків, окрім одного молодика, досить сімпатичного, але мало обзнакомленого ще з публичними справами. Від нього я довідався тільки про цікаву річ: про вражіння, яке зробили на Січовиків перші російські студентки — власне черниговки, вихованки українофільські, котрі потім перейшли то до „впередства“, то навіть до „набатчиків“. Вони дуже подобались Січовикам своїм інтересом до ідейних справ, але прикро вразили їх своїми хлопячими манерами. Я мушу сказати, що бачив тих панночок у самому Чернигові ще в український період їх-

нього життя і замітив у них такі ж самі манери*)

*) Пізніше я здивавсь з молодшим виводком черніговських панночок і сам з жалем бачив, що діло не стало на самих хлопячих манерах, а що вони привчились серед українських народолюбців і пива пити більш, ніж треба навіть хлопцям. То була нещасна група, звісна під назвою „гави“. Час (1875—1878), — роки, котрі наступили вже після того, як скінчивсь невдачний похід в народ російської молодіжі, а по часті і вплив українофілів не дав їм піти „в народ“ на пропаганду соціалізму, ні в інші подібні російські революційні заходи, — та ніхто їм не показав і іншого чесного, а при тому й органічного діла, ніхто не навчив їх працювати стало!! І вони майже всі пропали марно і навіть на встид власне українофільським кружкам, до котрих були найблищі. Характеристично, що один з ліпших членів молодого кийівського українофільського кружка, з котрим зблизились ті „гави“ і котрий в ті часи перейшов од ворогування против соціалізма „радікалів“ до бучних розмов на соціально-бунтарські теми („Парова Машина“ й т. і.) пресурийозно споривсь з моєю жінкою,

Далі, як поїхав я з Відня в Галичину, то перше слово, яке я чув від молодих Галичан, — це дивування перед тим, які освічені в російській Україні жінки. Це була перша перемога, котру одержала нова російська культура в австрійській Русі, перемога, котру *volens-nolens* признавав кожний Галичанин, навіть і ті, котрим не подобались манери Росіянок.

У Відні мене задержала всесвітня виставка, з котрої я мушу тут спомнути те, як мені не хотіли в угорському відділі показати славянських шкільних книг, в тім числі й руських, а нарешті дали тільки один номер урядової шкільної газети з руським ви-

---

котра дивилась на це пияцтво „гав“ як на „безобразіє“, а на потворство єму з боку муштин як на гріх проти людскости, і доказував, що коли жінка хоче мати рівні права з мущинами, то мусить рівнятися з мущинами в усьому!!

ділом, Господь зна, якою мовою і правописю писаний. Мадярське міністерство щось вже чуло про Русинів народовців, противників Москви, про фонетичну правопись і видимо рекомендувало їйї Русинови сотрудникови, — та той не відаючи ні російщини, ні народньої мови угорської Руси, а ні якої правописі руської, таке понаписував, що тільки „плюнуть та перехриститись“, як каже Гоголева сваха. Це було перше моє знаомство з печатю угорських земляків. Але що мені кинулось в вічі власне в угорському виділі виставки, це пребагата колекція костюмів і орнаментики народньої з угорської Руси. Я такого багатства не бачив ні перше, ні послі, — навіть і в самому Пешті, де я був у 1875 р. і де в музею вже не побачив тієї колекції, бо вона з браку місця схована по скринях, як сказав мені директор. Не знаю, чи потім багато увійшло зра-

зків з тієї колекції в атлас пештянського музею, (я його не бачив), але знаю, що українські і галицькі етнографи не мають ніякої ідеї про ту колекцію.

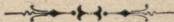
В європейські ж журнали орнаментики й моди в перший раз пішли зразки наших вишивок власне з тої колекції, та за ними не вдержалось імя нашої національності, бо не було видано нічого систематичного. Незабаром вийшла російська царівна за англійського принца і єї придане було вишите московськими вишивками, (по атласу Стасова „Русский орнаментъ“) того ж сорту, що й наші, та осібною характеру. З того часу російські вишивки, — *broderies russes* — пішли в моду в Європі, а коли вже потім появились атласи українських орнаментів, то вони пішли в Європі теж за *broderies russes*, не гляючи на титули атласів і на тексти,

в котрих зручно показувано одміни українського орнаменту од великоруського. Так то хто пізно приходить, той сам собі шкодить!

За кілька днів уже до мого виїзду з Відня, вернувсь туди Січовик О. Т. Він нам несказанно подобавсь, і коли б можно було судити по ньому об тім прогресі, котрий зробила Січ з часу першого нашого пробутку в 1871 р., то прогресс той був би дивний: О. Т. то був цілком Европеець по своїй науці і ідеям. Багато ми говорили з ним про наші справи і між іншим про те, якою колодою на них лежать львівські народовці. Між іншим я почув від нього новий поступок редакції „Правди“, — а власне, що вона не хоче печатати єго цілком фактичної дописі про штунду, зробленої найбільше по кореспонденціям у російські видання, і являється таким способом більш клерикальною, ніж цензура царська.

О. Т. казав мені в імени Січовиків бажання, що нехай би вже „Правда“, коли вона не хоче бути отверто по-ступовим органом, то хоч би перестала бути органом виключної консерва-тивної фракції народовців, а допускала до публіки й думки других фракцій, хоч би й з полемічними примітками редакції.

З такими бажаннями, назбіривши цілу колекцію печальностей — свого роду *gравати́па* — українських і галицьких прогресистів, котрі жалілись на львівський народовський кружок, — поїхав я з Відня в Галичину.

ДОДАТОК.

Листи Євгенія Желехівського до М. Драгоманова з 1872 – 73 років.

I.

Перемишль 15 Марця 1872.

Високоповажний Пане !

Добрий Ваш, Вп. Добродію, и мій друг М. Б. розповідаючи мені про побит свій у Відни, про знакомости и кореспонденції свої з родимцями Русинами українськими, напретив мені, щоби я доконче посилав вісти и погляди загального интересу о наших народних справах в Галичині именовано Вам Високоповажний Добродію, що межи всіма родимцями ученостию и истинним патриотизмом передуете.

Я дуже рад тому, що ось идучи за доброю волею сердешного М. прид-

баю собі чести через кореспонденцію до Вас Вп. Добродію. Будьте ж ласкаві и вибачте міні, що так сам и просто зачинаю діло о тільки миле и хосенне для мене, о скільки я Русин з Галичини рівною любовію обіймаю цілу Русь-Україну, найдорожшу мою вітчину, и ділити ся моім щастем з всіма бажаю, а пораду дружню завсігди високо ціню.

Належить ся міні — най вже по звичаю — сказати вперед дещо о собі.

Скінчивши універзитет у Львові став я учителем гімназіяльним у Перемишлі 1870 р. Испит учительський з язика латинського и грецького зробив я на універзитеті краківськім 1871 р. з трома викладовими язиками: руським (т. є мало- або южно-руським), польським и німецьким. Удало ся в Кракові за моім першим домаганем виробити через сенат академічний краківський и міністерство поставлене екзамінатора

до руського язика, а позаяк тойже єсть Русином, то також и клясичну філологію від части може кандидат, сли зажадає, по руськи здавати. Так ото я перший робив з грецького язика клявзурове задане по руськи. Погожий припав ми темат: Зміст Одисеї I—V, а з VI 40 віршів перевести и коментувати по руськи. — З язика руського и літератури питано мене о Несторі, о Слові о полку Игоревім и о Котляревскім; читавем и обясняв уступ з хроніки Нестора — всьо по руськи.

Так одже в Кракові, хоть нема катедри осібної руського язика, найшло собі рідне наше слово привітний простір. Великий жаль стискає моє серце, що навіть у Києві, у Харкові нема ні по університетах ні по гімназіях осібної науки малоруського язика з таким же викладом. У Перемиській гімназії є 8 кляс, в кожній клясі припадає 2 годині руцини на

тиждень, на котру ходять лише Русини; на польщину — 3 години на тиждень — обов'язані всі ходити: Русини и Поляки. Решта всі предмети викладають ся в язиці польскім. Я учу латини в III-ій, исторії в II-гій, руського язика в II, III, VI, VII-ій клясі. Правописи уживає ся в школі „галицько-етимологічної“ з ы, ѣ, ѓ. — В VI. клясі читаю и розбераю устню нашу словесність — тепер „думу про бурю на Чорному морі“. В VII. клясі беру Евгения Гребінку — приказки.

Приспособляю ся я до испиту особного з язика руського, відтак до докторату філософії, а поки що ношу ся з мислею, щоби як найборше видати підручний словар русько-німецько-польський, або лише русько-німецький, бо дуже велика, неминуча, потреба словаря для нас самих и чужосторонних. Чував я, що в Росії мав вийти якийсь словар южноруський Аѳанасьєва-

Чужбинського 1855 р., то знов словар якогось Закревського, Даля; писав я вже за вісткою о тих словарях до одного Галичанина академіка у Києві, але не отримав єм достаточного одвіту. Я би хотів укладаючи словарь — хоть би лише „карманный“ — використати всі дотеперішні праці, а стягнути всі скарби язика, устної и писаної словесности. Повідав ми М., що у Києві хтось там, либонь пан Житецький, має вже готовий словар нашого язика; дав би Господь, щоби як найскорше друком обявив те спасенне діло. Сли би Вам Високоповажний Добродію не стояло много труда, то зволіть порадити мині та помочи ласкаво в сім ділі.

Наша гімназіяльна бібліотека має Петербургську „Основу“ з р 1861. Більше українських книжок нема, а купив би директор, сли би були під рукою. Тішу ся, що товариства наші „Просвіта“ и „Січ“ завязали стосунки

з книгарями закордонськими, не одному недостаткови зарадить ся посполу.

В 11. роковини Шевченка тримав я відчит о найбільшій нашій поеті и громадянині; наступали відтак деклямації „Перебендя“, „Муза“, хори: „Ще не вмерла Україна“ и „Завіщане“ Шевченка. Гостей було багато. Сличаєте Ви. Добродію „Основу“ зо Львова, то більше о роковинах Шевченка, обходжених у Львові и в Перемишли, довідаєте ся.

Другим разом напишу Вам, сли Ваша ласкава воля, о партіях mezi Русинами и о руських институціях в Перемишли, як о брацтві св. Николая, о Бесіді (касині) руській, о товаристві „Рада Народна“ и проч. Тимчасом пишу ся з глибоким поважанем Ваш покірний слуга Евгений Желехівський, професор гімназіяльний.

II.

Станіславів 17. Жовтня 1872.

Високоповажний Добродію!

Не знаю чи зможу я Вас пере-
благати за таку мою крайню неухагу
на утримуване кореспонденції з Вами
Високоповажний Добродію, до котрої
Ви мене так радо заохотили ласкавим
Вашим письмом з весни. Я до того так
був необачний, щом сам велерічиві о-
бітниці поробив, а осущене их відло-
жив на богзнає коли. Відай вже не
надолужу того зла, а чую сесе так
сильно, що, як здає ся мені, оправдане
моє лише на марні причини звернути
мусить. Таким було би сесе, що я в
Перемишлі до Лишня не знав, чи и
на дальше там зістану, бо що хвилі
чекав я, що Рада Шкільна завдасть
мене де небудь на службу. Відтак не
знав я, чи дійде Вас мій лист по дав-

ній адресі. Ото ж зо Станіслава, за нагоном любимого М., пишу до Вас.

Бажаєте Ви пізнати ближше партії руські в Галичині, томуж гадаю представити Вам декотрі типи з тої партії, котра самохіть и притьмом хоче винародовити ся на великоруссів, и вже від части того доконала. Специальні такі факти будуть для Вас цікавші, бо о загальних, генеричних признаках тої партії начиталисье ся и наслухали доволі.

От буде номер 1. священник и професор в Перемишлі. Перед 1848 р. у Відни на студиях прийшов він до живійшого почутя національного яко Русин, особливо через товариство з инними Словянами, плекаючи разом з ними горячо чувствовану тогди идею словяньскої взаімности. Чинний уділ брав він відтак в національнім пробудженю Русинів в Галичині, яко член „Руских Рад“ и „Матиці“ в р. 1848—49.

Сам заходив ся коло писаня на рускім (народнім) язиці и поважав сердечно другі словянські літератури, навіть и польску. За его впливом закидано по семях попівеских язык польскій для руського. За своїм стояв, чуже шанував. Около 1857 р. пізнав ся він на нещастє з Дідицьким и дружить ся з ним до сёгодня. Будучи сам слабої голови, не дійшовши до жадних позитивних засад що до языка, літератури, искусства, став ся для него Дідицький авторитетом на всё и звернув его з дороги до добра власної малорускої народности, та зробив собі з него орудіє, кольнортера своїх утворів, як Конюшій, Отець Игнатій и т. п., а разом и таких, поки що не голосно обявлюваних переконань, в котрих містила ся вже здрада для своєї народности, аристократизм панмосковський. Зачав Дідицький видавати „Слово“. Оглядаючи ся на правительство австрійске и на

консерватизм передових тогди Русинів, як Антонна Добрянського, Малиновського, Яхимовича, Гинилевича висказав він особність малоруску, але в найважнійшій признаці тоїже, в язиці, завжди натура тягнула его як вовка до ліса, сиріч до кумира всеросійського. Відкликнув ся Дідицький „Словом“ и на Україну, здає ся не з своєї власної ініціативи; пішли кореспонденції „з за кордону“, наслали до редакції „Слова“ Українці (Куліш) книжок багато на розпродаж. Каяв ся він, що спровадженням утворів українських викликав на себе самого, на свої утвори конкуренцію и засуд. Но пропало: молодші Русини зачали дорожити єдністю народною з Українцями, зробили реакцію проти монополію літературного и політики руської Дідицького и ему подібних. Нумер 1. читав сам и спродавав другим утвори українські; даже фонетикою не соблазняли ся Русини

тогда так як тепер. Але щож! бачить Дідицький, що ціла его літературна праця проти української літератури иде в кут, що намість его идеалів політичних ставляли Русини народовці идеали зовсім противні, и що таким чином авторитет его и високої ерархії рускої, котру він собі сервілізмом зеднати потрафив, теряе на стійности, зачав він агитувати з початку тайно приватними листами, потому явно против народної малорускої літератури, єї представителів и поборників. Писовня фонетична, тее що найбільше впадало в очи нашим консерватистам, служила му за причину до всякої догани. Нумер 1. зачав також виступати проти фонетики ніби, а властиво проти літератури народної в загалі. Книжки українські, котрі у него в хаті всюда були порозкладані па продаж, десь зачали зчезати — вже в р. 1867 не найшов у него ніхто ані одної з тих кни-

жок, навіть Кобзаря Шевченка, для себе оправлений екземпляр, десь запрошав. Ідіотичним елюкубраціям „Страхонуда“ приплескував. По ослабленю Австрії р. 1866 и по виставі етнографичній (?) в Москві далеко смілійше зачали виступати противники народовців, бо коли могла тая „вистава“ засліпити маною очи такого Палацкоґо, Смоляра, — то щож доперва нашим пигмеям!

Звиняють ся Чехи, що они для того кадили так Москві, щоби тим настрашити Німців-Австрію, алеж дуже в тім міру перебрали, пошкодили всяким відносинам правним Словян ко Россіянам, теж словянському племені. Прилюдно понижли ся тоґди Чехи и инші Словяне перед лукавим панмосквитизмом. Озвірив ся тоґли нумер 1. на нашу часопись „Правду“, котра зачала в тую пору виходити. Після его гадки не повинні були ані Русини ані прочі

Словяне заявляти якусь окремішність від Росії и тим мішати її „в констеляції найлучшій до всякого активного виступлення“. Но констеляция тая минула, а єму не лишило ся з неї нічо, лише Шираєва житєпись Кирилла и Methodия, котрою він пропагував межи простодушними панмосквитизм з великим успіхом. Рисунки в тім утворі, малёваня були для многих невидальщиною. Книжки московські стали частійше появляти ся у него, позичаючи их агітував. А хитро умів він дібрати кождому відповідну книжку, а образки московські розпродавав. Нічо вже не обходив єго якийсь розвій літератури в Галичині, хотяй би и на підставі „етимології“, всі свої усилля звернув ко Росії. Виперав ся, що він коли розумів язык Шевченка. Згадати було при нім, що преці най вже для селян треба би утворів на ріднім їх язиці задля просвіти, то каже він: „Що нам

тепер о хлопах думати? Ми интелігенція памятаймо о собі, образуємо ся на язиці російським, зрешта хлоп галицький розуміє літературний язык руський, а як ні, то най ся вчит!“ — Зложено у Львові товариство „Просвіта“, признав він молодшим силам більше енергії и жалував ся, що св. Юр и Матиця такі оспалі, не для того, яко би му просвіта люду в язиці малоруським на серци лежала, але для того, що через „Просвіту“ збереже ся самостійність народня и літературна противно експекторациям москвофильским. И нині він побиває ся за розширенем Наумовича „Науки“, „Русской Ради“, щоби робити конкуренцію „Просвіті“ народовців — для цілей москвофильских. Згадати му про тее, що руські попи полонізують ся самохіть, то каже він „так мусить бути; сли би зачали по великоруськи говорити, то тогди закинули би всі польський язык. Нам

потреба передовсім старати ся, щоби обряд наш грецький утримав ся, а о язык пароду то тепер байдуже. От лучше щоби в школах нічо не учили по руски, як мають учити языком товариства „Просвіти“. Я волю викладовий язык по гімназіях польській, як такий руський. И я гадав колись и другі заходили ся, щоби розвести малоруську літературу, але то даремне діло; на що нам нове творити, коли маєм готове (т. є. московське). Як то красно читав я в „Московских Відом.“, що після бесіди якогось київського владки при торжестві якімсь, самі Русини з Київа виобразували пинішній російській язык, — він є тому наш“. — З того вийшла у нєго анатія до всєго, що Русини в Галичині роблять. Він жиє лише воздухом „Москов. Відом.“, „Современних извістій“ що до політики, а що до літератури, то в московских утворах, як Петрушевского,

Карамзина, Кохановської. „Не можемо ми, каже, мати в Галичині через Поляків, українофілів и Німців языка великорусского, то най вже буде польский, и всё таки спольщитъ ся“. Переселене више 2000 интелігентних Русинів з Галичини до Холмщини и в загалі до Россиі, уважає він за діло добре. В тревозі він великій, щоби колись Поляки не зробили важних уступок в школах для Русинів-народовців, для языка українсько-руського; тому то він великий противник угодовости Лаврівського и тих народовців, котрі чогось вже доби́ли ся, як н. пр. владки Ступніцкого. Ту вже відзиває ся в нім привата, бажає бо він лише, щоби єго рід, свояки, други всёго добра сподобля́ли ся и верховодили для своєї користи Русинам, хоть би и не конче на честній дорозі до того доходили. Так зможе ненависть стороннича и честним, праведним характером

захитати. Сли тепер що напише „Правда“ острого проти Поляків, або котрий з народовців де виступить з словом и ділом против полонизму, то він тішить ся з того, але лише для того, бо сподіває ся, що тим лучше за те дадуть ся в знаки Поляки народовцям, и язикови малоруському так як московському в Галичині просвітку не дадуть.

На кождім кроку являє він свою завзятість на партію народовців. Спершу причиняв ся він значно до успіха руського театру, коли той заїздив до Перемишля. Послідними же часами опустила его зовсім любов народної сцени. Був він через 2 тижні в Холмщині и повідав в крузі повірників так о Росії: „Є то сила велика, але духа мало в ній. Поляків Россияне боять ся и жалують их, дурні — „нещасний народъ, кажуть, потеряль свое отечество!“ Також для обряду православ-

ного не видів він, каже, такого ентузіазму, як він собі представляв и бажав. Зле, що в православній церкві не говорить ся правильно на службах божих проповіді. Правительство російське само на добрій дорозі против Поляків в Конгресівці, повинно їх винищити. Багато є старосвіцького и зацофаного в адміністрації Росії; здала би ся війна Росії, и щоби її побідили та розуму навчили; она би тогди ступила наперед“. Бизантинізм московський зглядом династії в справах політичних и релігійних дуже му до серця принав. Не вірить він, що правительство російське спиняє розвій язика и літератури малоруської поліцейськими запретами, а каже, що Українці вже давно перестали думати о самостійности літературній.

Нумер 2, брат Н. 1-го, старший віком, священик сільський. Належить він до аристокрації понівескої и родо-

вої. Просвіту хлопа обмежує на читане и співане церковне; також и для потіхи гостей своїх каже він хлопцям сельским до себе приходити и співати „Мир вам братя“, „З України тут приходжу“ и т. и, також и польські пісні, в котрих вихвалює ся селянський побит, жите и послушеньство для духовних.

Раз будучи у нёго, звіщав я єму о нових книжках малоруських. „Всё добре, каже він, лише друкуйте етимологією, то ми вам и грошей дамо“. Тимчасом він жалує грошей на всяку книжку, хоть би якою етимологією друкована була. Він и сам тої етимологічної правописи не розуміє; часте „ы, ъ, ё“ в него належить до найліпшої писовні. Читає він однакож позичені єму публікації „Просвіти“ и навіть фонетичну „Правду“, и не каже, що не розуміє. Язык „Слова“ є у него взором для рущини — и він по-

відає, що ми зіставши Москалями и принявши их язик, мусим затримати наш виговір букв о, г, ѣ, е. Католицку унію мусили бисьмо и під Москалем затримати, бо там православні попи не мають жадного поважання перед правительством и в соспільности. Коли нема при нім Нумеру 1, невсиущого его ментора, то він жалує ся передо мною, що в „Слові“ нема що читати. Раз каже він до Нумеру 1. „От лучше погодім ся з тими українофілями, они щось уступлять, ми уступимо — аби була згода!“ Нумер 1. на тоє одвічає: „А ми що маєм уступати? Они суть в заблужденію, яко орудіє Ляхів!“ На тім бесіда стала.

Нумер 3, свіцкій чоловік, професор гимн., друг, ученик и поклонник Нумеру 1. Дуже ограничена голова, всё говорить лише за Н. 1., а що часом сам додасть, то таке дурне що годі. От як би отте: „Чому то Рос-

сияне, або як Ви их називаєте — звертаючись до мене — Москалі, коли Наполеон I. ишов на Москву, то Москвитяне спалили самі місто своє и потягнули дальше, а ті Французи, той підлий народ, замкнули ся в Парижи, жалували своїх маєтків, погані, бездушні патриоти!“ Сам ментор єго, Н. 1. мусів встидати ся такої глушоти свого друга москвофиля. Чотирох стихів з Турґенева не перечитає він без словаря, а сарака не узнає иншого язика для Русинів як московський. З Шевченка він ані стишка не перечитав в своїм житю. Ментор єго в тім оправдує. Нічого не знає о нашій літературі, о московській и польській дуже мало, а зарозумілий страх! Своєю злість на партію українську посувають Н. 1. и З. до нікчемних дрібниць. Коли справляє один з них гостину, то спрощує москвофилів, индиферентів и Поляків, а відтак хвалить ся тим, що у нєго

па гостині не було ні одного україно-филя-Русина. В загалі де можуть лише то ускорбляють — часто по дитинячому щіпаючи — противну собі партию. Клеветають нас, що ми від обряду грецького відводимо молодіж. Всі средства у них добрі, аби дійти до ціли. Остентаційно дають нам пізнати, що они Поляків радше волять як нас.

Иншим разом подам Вам, Добродію, більше вістей о Перемишли, а відтак о инних справах и людях. Багато Ви довідуєте ся з сѣгорічної „Правди“ — тому ж я обавляв ся, чи не буду для Вас скучний з моім невправним писанем.

За тую Вашу ласкаву поміч, яку Ви для мене в справі мого докладнішого пізнання літератури и граматики української жертвуєте, я Вам дуже вдячний. Маю я дільце Максимовича „О старобытности малор. нарѣчія“, Буслаєва „Истор. Граматику росій-

ского языка“ и таке инше. За дільцем Потебні и инним що Ви мені радите, напишу я до Київа небавом.

Не годжу ся я на Ваш погляд, який Ви маєте на уміетне плекане языка малоруского в Росії.

Узнаю и я важну потребу збирати и публікувати етнографичні материяли до пізнання народу малор. и єго языка, не без користи суть и згадки Ваших професорів університецьких про малоруський язык, от як хоть би в роді Буслаєва, видимого ворога самостійности літературної нашої, — алеж того всього за мало, дуже мало. Не досить на землі малоруській, в її містах Києві, Харкові, Полтаві, Одесі и других дотикати лише мимоходом того языка и єго літератури и так з ним обходити ся як би з мертвим або чужим, — а належить шукати для нєго обявленя живого через школьну науку єго від сільських шкіл аж до універ-

зитету за уживанем тогож языка до учеників и слухачів. Досить довго вже вдоволялисьмо ся, щоби на наш язык и єго науку смотріли люде яко на річ підрядну. Знаю я добре, що на Україні нема автономії для українського языка, що й нема як тую же переперти, — алеж ми мусимо завсїгди наш протест против таких врядів московських голосити, як ми то голосимо в Галичині против врядів польських, щобиєсмо не утратили через наше приставане згідне на тім, що нам покинуть або не заборонять, нашої непереривности права (Rechtskontinuität).

До такої зовсім непотрібної уступки в користь загребущого москвитизму зачислив бим и тее, що спорудники українських книжок по́части дають „передне слово“ в язиці московськїм, або поясненя до якого утвору на українськїм язиці. Най вже буде чиста книжка або московська або українська.

Українці зрозуміють писане на їх матернім язичі, а Москалі, як не зрозуміють, то най ся вчать нашого язика. Чому ми лише такі маєм бути толерантні и вчити ся их язика (и польского), а вони нашого ні?

Що до Словаря, котрого зложеном займаю ся, то дуже дякую за ласкаву пораду. Обставини, які заходять у нас в Галичині, силують мене, щобим складав практичний словар малорусько-німецький як найповніший, в котрий ввійде устня наша народня словесність и писана добірна.

З найбільшою охотою засяду я до дальшої кореспонденції з Вами Високоповажний Добродію, а за сим разом поручаюсь Вашій ласкавій памяти и пишу ся з найглибшим поважанем

покірним Вашим слугою

Евгеній Желехівський

учит. гимн.

III.

Станіслав дня 11. Лютого 1873.

Високоповажний Добродію!

Дуже мені мило, що змогли передані мною характеристики Вас Високоповажний Добродію зайняти, як то Ви ласкаво Вашим листом з 26 Окт. 1872 мені звіщаєте. Я, зжалься Боже, через мою лінь и необачність крайну не могу утримати з ніким порядочної кореспонденції! А вжеж прогрішився я найбільше проти Вас, бо й до кого належало би ся и таки треба би більше писати, як не до Вас, и комуж маю я бути більше вдячним за так поучительні листи, як не Вам, Добродію єдиний?

На Ваші замічення що до Дідицького, то я додам тоє, що він перше всього пропагував свої утвори, відтак тії, котрі зближали ся найбільше до єго язика, а коли галицькі писателі,

котрих піддержував він яко „издатель“, або замовкли або висвободили ся від его патронату и коли інтелігенція руська в Галичині поступила наперед и вже замало її було одного Дідицького, — тогди він кликнув на підмогу писателів російських, щоби мав чим услужити своїм вихованцям и не потеряв на них свого впливу.

Багато з таких его людей и в літературних и в політичних поглядах вишередили его, стали майже самі его містрами, але більша часть Русинів в Галичині, не знаючи о нічим лучшій, превозносить его до нині яко представителя руцини в Галичині в кождім взгляді *par excellence*.

Хто лише трохи розглянув ся в загальній історії літератури, той певно не поставить на рівні писаня Дідицького и Пушкіна и т. и., але у нас в Галичині преобладає и в літературі політичний взгляд, и ради панрусизму

покликають в один доступ всіх апостолів и учеників єго, не зважаючи на безкрайну різницю їх духовної снаги. Ходить бо галицьким москвофілям о тое, щоби всіх неісповідующих пан-руссизм Поляків, Русинів-народовців чим лише можна побороти.

Дуже добре схарактеризували Ви наших москвофілів яко клерикалів и бюрократів. Згадуючи в моім листі про бізантизм у Росії, мав я відай на мисли той культ орієнтальний царату, той православний езуїтизм на услугах правительства лукавого, котрий гнете и самих Великоруссів мислящих, а остатки вже нашого питомого словянського життя в нашій вітчизні Україні зідає. Сюда зачислити можна и „загребущість Росії“, бо чиж не деморалізує правительство російське наших відай таки земляків — такого Говорского, Гогоцкого, Закревского, Андріяшева, чи не намучив ся в своїм життю досить,

поминувши Шевченка, такий Костома-
рів, Конисський?

Надію ся я, що не посудите мене
о обскурантизм. Я ціную високо и ра-
дую ся поступом Россиян на поли на-
уки та искусства и в розвою соспіль-
нім. Утвори словесні російські я ста-
раю ся пізнати и що добре є, то по
силі мого пізнання уважаю за добре.
Не могу я порозуміти, на чім Ви осно-
вуете Ваш поділ літератури на росій-
ську, великоруську (московську); прав-
да, що я дуже мало ознакомлений з
літературою Россиян (чи як би їх са-
ме назвати?) и не смію відтак спо-
рити з Вами, але я гадаю, що для за-
спокоєня наших українсько-
русських бажань така дистинкція
мало що або таки нічо не причиняє ся.
Який маєм ми Русини безпосеред-
ний пожиток для нашої літератури
з писань Гоголя, з більшої половини
Гребінки и других таких? Сумну

згадку нашого вікового яничарства! Скорше вже погодити ся можна з російським писанем Костомарова яко спеціаліста-историка, а що до інших то тішити ся можна хіба тим, що причинили ся для нашої етнографії, и то не безусловно, як критика виказує.

Мертвичину и „одсталість“ в нашій українській сучасній літературі добачаю и я; причини тому подаєте Ви дійсні. Є то відай переходова доба в розвою слабого, а ще гнобленого то Ляхами то Москалями організму.

Разом з Вами Добродію стою я при тій засаді, що малоруська література має свою підвалину в живім язиці народа, в єго устній словесности, котра так дивну одностайність язика, єго загальність для всіх піднарічій малоруських представляє. Особливо замічено то при піснях. Тому ж то я пишучи Словар русько-німецький передовсім взяв за основу материяли устної

народної словесности, а відтак обійму и клясики в наших, як Основяненка, Шевченка, Марка Вовчка, Шашкевича, Федьковича и др. Зазначати буду со-вістно при поєдинчих словах и зворотах місце, куда вони належать — після потреби. Заложив я собі однакож невеликий словар, аби борше его зроби-ти, тай відтак лекше напечатати. Рудченка казки взяв я на початок, по-тому підуть пісні, а відтак приказки Номиса и писана наша клясична сло-весність.

Дуже мені яось поволи йде тая робота, але хвалити Бога охота чим раз дужша.

Читаючи тепер з учениками в гимназії Куліша (в VIII. клясі) помі-чаю я чим раз лучше, як то він з ча-сти випадає з природного тону — мови руської, кільки то у нёго афекта-ції в словах и мислях. Поезії его ви-силувані, перекладні лучші; в повістях

одних українських и російських стоїть він високо. В класі VI. читаю устну словесність; тепер Думи історичні — єдина то розкіш для мене!

Не так вже задля „Rechtskontinuität“, як більше за для практичності (вірний приказці „Добре псу муха ніж гола юха“) кинув я гадку, щоби на Україні в кожній гімназійній класі учено по 2 години на тиждень язика рідного на тімже язиці, як то ми в Австрії учимо ся побіч язика польского и німецького, угорського (на Уграх), румунського (на Буковині) також и нашого питомого язика малоруського за помочою тогож язика. Інші предмети всі най би вже були до якогось часу учені на язиці державнім великоруським, як у нас тепер учать ся на польським, а давнійше на німецьким.

Вже нічого не хочу говорити о університетах на українській землі — хотяй би там катедра нашого язика

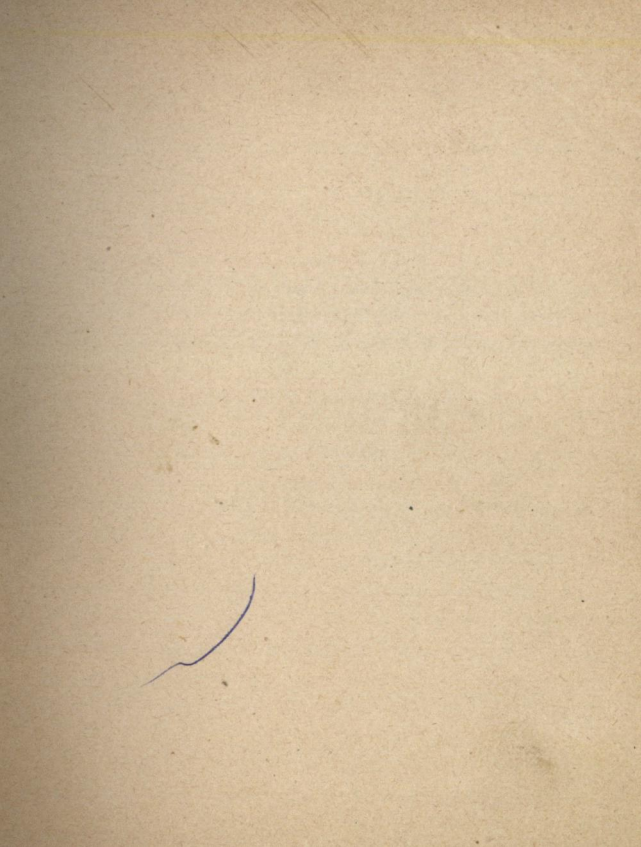
(исключна) дуже би ся придала. Як не будуть пропадати наші душі, сли они підчас цілих своїх студий нігде ніколи прилюдно не чули рідного слова? Мусять ся московщити! Ту єсть *regiculum in toga*; сли хочемо зберегти нашу идею народню, малоруську від затрати и zapewнити її розвій и поступ, то не треба, як гадаю, и дрібних річей, сли вони до чогось послужити можуть, минати. *Paullatim summa revertuntur*.

Пишете Ви Добродію, що Ваші публіцисти и т. и. мусять писати по великоруськи, хотяй уміють по українськи, бо так вимагає часто предмет научний и публичність. Я зовсім узнаю стійність и досягність тих умов; література жива має бути вірним відбитем смаку, тенденцій, привичок, світогляду сучасних людей; трудно мисли, річ, предмет посвятити для борби и мнимого запанованя над язи-

ком. Алеж знов скажу: est modus in rebus. От як Шевченко славно поборує предрозсудки и упередження в прологу до Гайдамаків, в останній своїй думі и проч.! Заробляймо раз вже на себе, не завше на других!

Я вже від півроку не в Перемишли, але в Станіславі, томуж сюда адресуйте до мене ласкаво Ваші листи. О тім моім новім побиті знов Вам дещо напишу. Поки що вручаюсь Вашій ласці и памяти и остаю з глибоким поважанем Ваш

Евгеній Желєхівскій.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header, which is mostly illegible due to fading and bleed-through. Some characters are difficult to discern but appear to be arranged in a single line.

з книжки Левка Кістківського

Перший пробуток у Львові в 1873 р.

Одного августовського вечера потягли ми з Відня на Краків у Галичину, щоб далі йїхати до дому, до Кийіва. Натомившись за ніч у вагоні, виглядав я, по правді кажучи, не дуже весело на славянські площини, в котрі накінець вертавсь після майже трьохлітньої мандрівки по гірській романській та германській Європі. — Що то вона покаже мені, рідна сторона? — думав я. Що я сам почую на серці, побачивши йїї? — Таке переверталось у мене в голові, поки потяг виїхавсь з Моравщини до Шлезка.

— От тут уже починаються Поляки, — вертілсь у мене на думці, — се вже наші люде й нашої сторони, се вже на пів дома. Де то саме лежить етнографічна границя польська?

Коли се стація! не памятаю вже яка. Кондуктор пробіг проз потяг, одчиняючи двері вагонів. А треба сказати, що ми сиділи в якомусь дамському вагоні, куди пускали мушин тільки таких, котрі йїхали з родинами. На дверіх і було написано *Damen-Coupé*. Тим часом до нас ускочив якийсь панок і розсівся найвільнійше. Дві чи три Німкені, що сиділи з нами, почали казати проміж себе, але навмисне голосно: Се дамське купе! Панок трохи засмутивсь і почав поглядати не так то весело навкруги. Коли се в дзері сунеться одна, друга, третя постать — мужицька, з бесагами, з палками й брилями, по котрим я, пригадуючи етнографічні картинки й музеї і при-

звавши на спомин опери та балети, признаю південніщих Поляків, Підгірян. Панок наш зривається, як крикне на сих статистів з Гальки, як штовхне найблизшого, — так вони й посунулись назад з вагона, трохи не валячи до долу дальшу товпу, що, видимо, теж хотіла лізти за ними. А високі палки, котрі держали сі постаті в руках, тільки шкодили їм, чіпляючись за сиданя й двері. Випхавши етнографічну колекцію й вилаявши їйї чистую літературною польською мовою, наш панок сів з зовсім веселою міною, як людина, що допевнила своє право сидіти в нашому купе, сміливо поглядав на дам, вийняв навіть цигарник і предложив і мені цигаретку, не питаючись вирочім у дам, чи дозволять курити. — Отсе й єсть етнографічна границя, культурно-політична границя і Польщі й Руси, — подумав я, — та в загалі границя східної Європи від

західної — бо тут чоловік у сурдуті й без палки штовхнув мужиків з довгими кіями, без усякої думки дістати здачі, — і не помиливсь! — „Ну, тепер ми дома“ — сказав я жінці.

„І я так думаю, — відповіла вона, сумно всміхаючись, — в усякім разі не в Італії“.

Дальше в Кракові, кели ми побачили, як кондуктори розганяють по вагонах жидів, то подумали, що ми навіть зайіхали кудись дальше, ніж до дому. Притомлені й якомсь пригнічені морально, ми не дуже звернули увагу на границю вже правдивої Руси і на перейзд від Перемишля до Львова. Але ось накінець самий Львів; ми в фіякрі; ось видко церкву — мабуть Святий Юр, думається; — ось Англійський Готель, нам рекомендований. Ось ми в покою. Я вмиваюсь і біжу шукати земляків рекомендованих і звісних по газетам. Входжу до одно-

го, другого: нема! — В однім місці слуга каже: Перед вечером знайдете на „Бесіді“. — З відти б і починати, — думаю собі й біжу до „Бесіди“.

Там ще не було нікого, але сторож упустив мене, коли я назвав кілька дзвінких імен. Я увійшов у першу хатку, побачив газети й сів читати. Незабаром увійшов молодий чоловік, цікаво глянув на мене; я назвався і спитав, чи можу тут побачити таких то. Молодий чоловік досить церемонно відповів мені, й перш усього перевів мене в другу хату, сказавши, — що хата, де я сів, власне не бесідська, а „Помочі“ (чи як, не памятаю вже)*). товариства ремісничого, котрому „Бесіда“ дала притулок, про що я й читав у газетах похвалу. Коли я сказав, що мені й тут добре, і що мене інтересують популярні га-

---

*) „Побратима“.

зети, з котрих деяких я не бачив ще, молодий чоловік таки настоював: „Тут Вам не личить!“ Не час було споритись, перебравсь я в другу хату, і побачив там уже більше газет і інші, панські. По трохи почали збиратись люде, по виду студенти, чи „академіки“ по галицькому. Я з цікавістю приглядався до їх, по малу звелись і до розмови. Коли се прийшли старші, — згаданий молодий чоловік очевидно показав їм мою візитну карточку, мене привітали, впять таки досить церемонно, і перевели в третю хату. Так і встановивсь церемоніал у „Бесіді“ на весь час мого пробутку ві Львові. Як тільки я входив туди, так мене вели, або, коли я сідав, то переводили в третю хату. а на мої вагання відповідали майже завше: „Тут академіки, молоді люде“. Так я за кілька днів першого пробутку ві Львові зовсім не міг навіть приглянутись до академіків.

— Ну, думаю, не все зразу; буду приглядатись хоч до старших, — і я йшов покірливо до третьої хати.

Тількиж в тій хаті була одна така річ, що мене з душі верпула: столи з картами, до котрих майже зраз і засідали мої собесідники, як тільки ми переходили в третю хату. Зраз же обривалась і розмова про різні речі цікаві для мене, ради котрих я й зайіхав у Галичину, і, думалось мені, цікаві й для галицьких моїх знайомих, котрих я й пізнав через газети. А треба сказати, що моє життя з молоду розвило в мене трохи навіть ригористичний погляд на карти. У нас в Гадячі за мого дитинства пани та чиновники картюжили. — „Ну, господа, не будемъ терять драгоцѣннаго времени, пожалуйста за преферансъ“ — говорить було кожний хазяїн гостям після першої склянки чаю. Але в мого батька картюж був не часто. В Полтаві пер-

ший світський круг, куди я увійшов, був кружок ліберальних учителів, — так там карт не було, — і раз-два Стронін поставив се перед мною в похвалу тому кружку, сказавши, що карточний стіл — се *testimonium paupertatis animorum* компанії. В часи ж, коли піднялась справа еманципації, — так тойже Стронін, котрий був чоловік досить світський і бував по всяких кругах губерньських, було не раз каже, оповідаючи про яку „вечеринку“: „Не пізнаєш Полтави! Без карточного стола цілий вечір пройшов!“ В Кийіві за мого студентства я бачив щось тільки два-три рази карти між товаришами, а потім, проживаючи серед гімназіяльних учителів і професорів університету, я теж карт майже не бачив і так і звик думати, що вони зостались тільки серед повітових панків та чиновників, як *testimonium paupertatis animorum*...

Коли се бачу у Львові, в університетському місті, в столиці вільнищої частини нашої Руси, в напів політичному товаристві, — столи з картами, і за ними сидять звисні патріоти, професори, літерати, політики, для них покидають усяку розмову про найбільше пекучу справу патріотичну, народню, літературну... „Та сеж старий Гадяч, повітове місто Миколаєвської доби!“ думалось мені, коли я вертавсь у свій готель після першого вечера в „Бесіді“. „Ось куди я вернувсь, обїхавши стїлько світа!“

Незабаром довелось мені пройїхати і в мій Гадяч, а потім ще два рази одвідати Львів і навіть прожити в ньому якийсь час, і я мусїв констатувати порівнанне таки менше користне для столичного й університетського міста галицького перед повітовим місточком у Полтавщині. Нігде я себе не чув так одрізаним од інтеле-

ктуального світа, як у Львові, не кажучи вже про другі міста Австрійської Руси, нігде не бачив меншої ваги, котра давалась читанню для загального образования. Галичане мають кавярні, куди майже кожний забіжить що дня, мають товариства; і там і там єсть газети, майже виключно австрійські, в котрих Галичанин пробіга телеграми та дивиться карикатури і Witz'и (обовязково, навіть більш, ніж телеграми!). Дехто дома або в наукових бібліотеках працює над спеціальностями, хоч найбільше над вузькими, далекими від інтересів життя, та ще й по старомодним, схолястичним методам. Але власне образуючого читання в Галичині я майже не бачив. Публичних бібліотек за мало, кабінетів до читання майже не було, нічого подібного до музеїв у малих німецьких університетських містах; товариські бібліотеки мізерні на встид; по домах теж

не побачиш багато книжок, — кажуть, через бідність, хоч напр. у Росії вчителі гімназій не багатші, а все таки книжок у них більше, і хоч на кав'ярню й карти знаходять ся грошенята й у Галичан. От через що в Росії не то по університетських або й по губернських містах, але й по повітових, де все таки з 50-х років почали закладатись публичні бібліотеки, перед котрими напр. на Просвітську просто сором і глянути, — а іноді й на селах, де дві родини виписують одна „Вѣстникъ Европы“, а друга „Отечественныя Записки“ та й міняють ся ними й дають навколо, — побачиш було далеко більше звязку з цивілізованим світом, більше смаку до інтелектуальних інтересів, ніж у Галичині в самому Львові*). Одначе вернемось до оповідання хронологічного.

---

*) Майже точнісінько таке саме казав мені й один молодий Поляк котрий

На другий день треба було взятись прямище за діла. Найважливіших було два: 1) в'яснити літературні відносини до „Правди“, свої й інших прогресистів, галицьких та й наших, українських; 2) в'яснити відносини загалу галицьких народовців до магнатсько-клерикального програму Качали.

Пішов я до редактора „Правди“. Чоловік, як у нас кажуть, з толком, не скорий, але розважний, не дуже отвертий, але й не крутій; нагадає трохи кацапську приповідку: „хохолъ не соврѣтъ (не збреше) да и правды не скажетъ“, коли перевернути сю приповідку з кінця. Побалакавши про свої статті, що застряли в „Правді“, а також про Цюріх, про штунду (стаття О. Т.) я все таки, кажучи словами дівоцьких пісень, — „дiзнавсь

прожив років з 2 в Галичині, ві Львові й у Кракові

правди“ редактора „Правди“. Зводилась та „правдонька“ ось на що: „Може Вам там у Цюріху та й на Україні інакше й не можна, як так поставити українську справу, як Ви ставите, — але в нас у Галичині так не можна; Ваш напрямок просто буде противний нашим попам, нашій єдиній інтелігенції; вона од нас рішучо одвернеть ся і пристане до „Слова“.

Я згоджувавсь, що справу світської незалежної і прогресивної літератури й політики в Галичині треба проводити обережно і без провокації проти попівства. А все таки я стояв на тому, що нема резону, навіть вузько-утілітарного зрікатись на користь клерикалізму не тільки європейських наукових і політичних думок, але й ліцнших традицій самого навіть галицького народовства 1862—1864 рр., котре власне через те й одпихнуло од себе „словістів“, що ті почули світ-

ський дух в першій громаді „народовців-козакофілів“, котрі були й по професіям початками світської громади в Галичині Розростаючись через приплід людей світських професій, із студентів, котрих все таки тепер єсть уже сотні, та із освітніх міщан та селян, котрих треба заінтересувати, порушуючи їх реальні інтереси і розширяючи їх світську науку, до котрої ж у них не може не бути інтересу, — прогресивно-народовська громадка стане з початку на невеличкий та міцний ґрунт, котрий де далі буде розростати ся і до котрого по трохи стане переходити також живіща й чесніща частина самого попівства. Згоджуючись із тим, що тепер чесний і розумний чоловік в кар'єрі пона може не мало прислужитись народови, як людина, котра по при богословію вкусила й світської науки, я все таки вважав се зовсім не легким ділом, при

нагніті, який іде на поща з гори, від єрархії, а надто в римсько-католицькій церкві. Галичина — не Сербія з єї національною церквою, котра не має ніяких традицій панування. В Галичині навіть неможливий краєвий, національний клерикалізм; галицький клерикалізм мусить бути частиною австрійського клерикалізму, а сей став рішучо частиною ультрамонтанства, *ecclesiae militantis Romanae*, котра, окрім своєї звісної всесвітної політики, спеціяльно в Галичині тягне просто навіть до того, щоб злити унію до останку з католицизмом, а руськість з полонізмом, — так що клерикалізм у Галичині консеквентно навіть іде до винародовлення Русинів. В усякім же разі клерикалізм в Галичині, безпремінно ультрамонтанський, веде до свого роду сепаратизму галицького од Русинів навіть буковинських, а тим більше од українських, між котрими ніодин

з людей власне релігійних не пристане до ультрамонтанства, а люде думок безконфесійних (як більшість інтеллігенції в Росії) не пристануть ні до якого клерикалізму. Побачивши, що українофільство в Галичині, — то б то в єдиній країні, де воно може стати сурйозним громадським рухом, поки в Росії нема політичної волі — являється з прапором клерикалізму, то б то культурні реакції, освічені Українці в кінець відвернуть ся від українства і пристануть цілком до великоруських прогрессівних напрямків. А без підмоги з російської України навряд щоб навіть формально-національний рух міг у Галичині втриматись і не вилитись цілком у мертвородне рутенство, котре на решті й є дійсною основою й самого „словізму“. Так ліпше вже галицьким народовцям стати рішучо, хоч найпоміркованіше, осередком прогрессівного напрямку європей-

сько-українського, і по трохи та безповоротно завойовувати для нього ґрунт в народі галицьким, а далі й у державі австрійській, поки прийде час і на Росію.

Звісно, я не міг переконати редактора „Правди“, хоч мені показувалось, що він признавав слухність деяким моїм резонам. Моя програма, видимо, була для него різиковною. В усякім разі він згоджувався давати місце в „Правді“ і статтям нашого напрямку і обіцявсь печатати далі мою почату вже працю (Література рос., великор., укр і гал.), тільки з своїми увагами. Я против останнього не мав нічого і навіть згоджувався на те, щоб полемічні уваги зоставались і в осібних відбитках, чого зрештою редактор не зробив. Так наша справа спеціально з „Правдою“ мов би то влагоджувалась.

Гірше було зо справою програми

Качали. Перше усього не тільки редактор „Правди“, а й усі народовці львівські держали себе в сій справі так, що, як кажуть, і в ступі їх не спіймаєш. Ніхто з них не боронив сеї програми. Редактор звертав мою увагу навіть на те, що брошури Качали видані тільки як прилога до „Правди“. Але в той же час ніхто не згоджувався на те, щоб виступити проти тих брошур і навіть не згоджувались дозволити напр. мені написати свою думку в формі листу до ред. „Правди“. Найбільше довелось мені говорити про се з Корнилом Сушкевичем, до котрого навіть вислав мене редактор, сказавши, що він сам власне не самостоячий хазяїн у „Правді“, котра залежить од громади, а тут найбільше має впливу К. Сушкевич.

К. Сушкевич показавсь мені чоловіком доволі енергічним (що рідко серед Галичан, в загалі апатичних),

досить бистроумним, але з умом більш аналітичним, ніж сінтетичним, та ще в додатку виправленим більше на адвокатський, ніж на науковий лад, і навіть на поверховно адвокатський лад: в крайній пригоді перескочити через річ, викрутитись софізмом, формалістикою, навіть не оглядаючись на те, що сам же недавно говорив. Коли я заговорив з ним про програму Качали, (котра, нагадаю, приймала основи магнатсько-ультрамонтанської партії австро-польської в імени 16 мільонів Русинів, то б то й нас, російських Українців), Сушкевич поспробував було відповідати мені таке: „Даремне Ви звертаєте увагу на такі речі! Мало хіба пише ся в нас дурниць? Я сам перший навіть не читаю більшої частини того, що у нас пише ся. У нас нема власне ні літератів, ні політиків. От так іноді пише собі чоловік, що в голуву забриде“ і т. п. Коли мене не

вдовольнили такі резони, то К. С. почав говорити й таке: „Вся наша політика — на піску, на вітер, бо наш народ не розвитий. Власне повід, з котрого пише Качала, — справа соймової чи безпосередньої репрезентації в раді державній, для народу нашого цілком пустий. Чи так, чи сяк, а Русинам тепер у парламентах не бувати, а народовцям тим менше. Ну, а Качалі обіцяли 6000 ренських, коли він буде підпирати соймову систему, — він і згодивсь для того, щоб гроші ті віддати не народню просвіту, єдину справу в Галичині, варту сурйозної уваги. Та я б, — казав К. С., сміючись своїм грубеньким сміхом, — та я б і за 300 ренських продав усякі сойми і парламенти наші“. (Потім 6000 ренських, подарованих Качалою на просвіту в акціях якоїсь зал. дороги, й дійсно звелись на щось недалеко від 300 р.)

Подібним же способом перескакував К. С. і в справі клерикалізму. Спершу він навіть сміявся, коли я йому розказував, як другі народовці боять ся втратити піддержку попів. — „А як же — казав він, — у нас у „Просвіті“ (а тоді майже вся народовська політика й організація обмежувалась на тов. Просвіта) все хочуть попів до себе притягти, — а чого понам до „Просвіти“ приставати? Яка їм користь з просвіти хлопськї? Та мені не один піп казав просто в очи: Ви хочете просвітити хлопа; аже-ж коли хлопи будуть просвічені, то ми, попи, підемо з торбами“. Я й сам казав не раз нашим: робімо самі, притягаймо народ до себе просто, то й попи тоді самі до нас прийдуть“. Але другим разом, коли я йому показував, як мало в виданях „Просвіти“ реального та світсько-наукового матеріялу, а як забагато

церковщини, — то К. С. повертав на таке :

— „От-то бо справжні фанатики Ви й єсть! Вам непременно треба понам роти позатикати. Ми толерантніщі. Ми такіж атеїсти, як і Ви, та ми всім волю даємо. Нехай і піп пише про все; нехай друкують для народу церковщину, коли народ їйї любить, — а згодом будуть реальні книжки й наукові“.

Коли ж я питав К. С., коли то буде? — чи виробляєть ся плян таких видань? або чи не можна б нам, Українцям, в куші з „просвітянами“ видати серію книжок, котра б давала популярну енциклопедію, виложену позітївним методом? (я тоді вірував, що наша компанія, а надто молодші, про котрих мені писав один ґриятель середнього віку, зможуть виробити таку енциклопедію!) то К. С. починав говорити мені щось таке, що й зрозуміти

було важко, але зводилось на те, що нічого такого, про що я говорив, „Просвіта“ печатати не буде. І довго після того „Просвіта“ (в котрій тоді К. С. явно первенствував) не хотіла печатати не тільки чогось такого, щоб вело народ до раціонального світогляду, а навіть майже нічого чисто утилітарного (про хазяйство, права і т. і.), а коли я докоряв їй напр. в „Кіевскомъ Телеграфѣ“, що вона нічого не дає народови окрім „візантійських казок“, то „Правда“ одповідала, що так і треба, бо, мовляв, перш усього треба підняти в народі моральність, а тоді вже думати про речі практичні.

На ніщо зводились і мої розмови з К. С. ще про одну справу, ініціатива котрої належить по часті мені, а по часті моему віденьському приятелю-корреспондентови. Пишучи для „Вѣстника Европы“ ту працю, що появилась в 1873 р. під назвою „Русскіе

въ Галиціи“ і „Литературное движеніе въ Галиціи“, я в кінець допевнив ся в тому, як важко довідатись навіть елементарних досвідів про реальний стан життя галицького через недостачу літературних джерел. Обертавсь я листами до рїжних осіб, але пожитку було мало. В загалі тоді, і навіть на пізніше я дійшов до такого виводу, що недостача знаття своєї крайїни єсть немов спеціяльна ознака Галичанина.*)

В початку 1873 р. ми дописались з моїм сїчовим приятелем до того, що добре б було скористуватись зборами членів „Просвіти“, щоб виробити програму дослїду Галичини, поділити працю і приступити до оброблення частей тої програми. В прилозі я подаю лист

---

*) *Galiciani sunt species gentium quae de patria sua minime sapit*, — написав би я, колиб був таким Герберштейном.

того приятеля, де єсть і нарис тої програми, котру він хотів подати про-світ'янам. Тільки-ж справа чогось затя-галась і, видимо, зводилась на ніщо. По-заяк приятель радив мені поставити сю справу через Навроцького „в клубі у Сушкевича“, — то я, будши у Льво-ві, й обернувся з тією справою просто до Сушкевича.

Тільки ж з того нічогосінько не вийшло. С. не схотів подати програми до свого „клубу“, навіть і тоді, коли автор єї прийїхав сам до Львова в часи мого пробування там. „Нема кому в нас робити; дайте спокій! Зго-дом поволеньки зробить ся!“ ось таке відповідав він. Переглянувши програ-му в прилозі, земляки побачать, що й доси нічого майже й не почато ро-бити з того, що ми пропонували, окрім Бібліографії І. Левіцького, та по ча-сти книжки Павлика про читальні, та

деяких оглядів В. Лукича та В. Кочовського в самі останні вже роки.

Через кілька днів після того, як я прийїхав у Львів, набїгла туди несподівано для мене зовсім нова, дуже важна праця. Сушкевич прочитав мені лист з України одного старого українського патріота, давнього мого знайомого, котрого я не бачив більше десятка років, котрий був перед тим у Галичині й розмовляв зі львівськими українофілами про громадські справи і дав себе переконати, що справи ті не посувають ся наперед єдино через бідноту галицьку на гроші. Вернувшись у Росію, патріот сей зібрав кілька тисяч рублів, котрі й мусіли незабаром прибути у Львів, але з умовою, щоб вони поступили не до приватних осіб, а до публичної інституції, котра для того мусіла бути заложена. Патріот прохав, щоб зараз же галицькі народовські нотаблі присту-

пили до редакції статуту такого товариства, і щоб в тій редакції взяв участь той пан, що привезе гроші, а також і я. Незабаром явивсь сподіваний Українець і показав нам у „Бесіді“ пачку 6000 рублів. В той же час надїїхав згаданий приятель-січовик, а по ньому й Евг. Желехівський. Кілька разів збірались ми для нарад над статутом нового товариства, котре поклали назвати „Тов. імени Шевченка“.

Я вже не пам'ятаю тепер деталей сього статута, котрого конечно редакцію мусів виробити К. Сушкевич, як юрист, але головні точки, на котрих найбільш напірали ми два Росіяне і котрі підпірали молодші Галичане — січовик і Желехівський, були: 1) Щоб товариство мало переважно науково-літературну ціль, при чому й направляло б свою працю перш усього на дослід народнього життя на Україні, 2) щоб доступ до нього був найлекший

для кожного Русина, і щоб адміністрація его була як найбільше поставлена в звязок з загалом членів, 3) щоб спеціально були прибрані способи для того, щоб і позагалицькі і позаавстрійські Українці могли мати як найбільше участи в товаристві, аби воно було інституцією дійсно в се українською.

Нехай цікавий читач порівняє сі наші точки з тим статутом, з яким на ділі товариство вступило в життя, і котрий був вироблений після того, як ми, два згадані Українці-Россіяне, виїхали з Галичини, а далі нехай пригада всю практику товариства ім. Ш-ка, а найбільше в перші ж роки его існування, а на решті недавні наради про его реформу, — і тоді судить, чи слухні, чи не слухні були повисше наведені точки. Я ж в слідуючій голові розкажу, які наслідки викликало на Україні те, що ті точки статуту Тов. Шевченка, прийняті всі-

ми членами первісного редакційного комітету, були зараз же, по нашому виїзді зі Львова, зломлені львівським народовським кружком, котрий виробив офіційальний статут товариства і забрав у свої руки те товариство.

Отсе власне були найважнічі справи, про котрі я розмовляв на сей раз у Львові з корпусом народовців, мов би то *ex officio*. Але окрім того бували часті розмови більш приватні, особисті з тим чи іншим з народовців, хоч і вони все повертались до справ загальних.

Варто було б спомянути про знакомство з Федьковичем, та про се я написав осібний мемуар для пр. Смаля Стоцького, то й не хочу тут розказувати теж саме вдруге. Скажу тільки про загальне вражінне, яке зробив на мене тоді австроруський Шевченко.

Федькович видавсь мені кашіталом, котрий і сам себе не вміє вжити як слід, і ті, що навколо його, не вміють, і котрий через те просто що дня пропадає і навіть деморалізує громаду приміром свого, пропадання. З глибоким жалем зоставались ми з жінкою всякий раз, коли виходив од нас Федькович, — а заходив він до нас частенько, хоч усі говорили про нього, як про дивака та відлюдка. Та що порадити, ми не знали...

З других Львовян до нас частенько заходили Володимир Ганкевич і ще один молодший Галичанин, літератор, — котрий і мене не раз закликав у свою невеличку господу. Оба були люде симпатичні, хоч літератор був трохи дразливий (*poetarum irritabile genus!*); до того літератор був чоловік досить працьовитий, що, як звісно, не так часто трапляється в нашій расі. Не раз він мені читав свої твори й пе-

реклади. В перших я не дуже смакував, може через те, що вони були найбільше поетичні, а нам, російським Українцям, поезії з галицькою акцентуацією майже всі видають ся якоюсь чудною прозою більш, ніж поезією. Через що се так, — не скажу, хоч пісні народні галицькі не роблять на нас такого вражіння, а здають ся нам такими ж, як і наші. Бачучи працювитість Літератора, я радив йому взятись систематично за переклади на нашу мову ліпших творів напр. німецької нової літератури, і, відповідно своїм поглядам на натуральність зросту нашої літератури з низу в гору, радив перекласти на початок Шварцвальдські оповідання Ауербаха. По тому, як скривив ся і замислив ся Літератор, коли я таке сказав, в мене пробігла грішна думка, чи зна він те оповідання? В усякім разі він з явною нехиттю відповів мені :

— „Хм! ні! Я до таких річей не маю смаку! Мені так як би що небудь клясичне!“

Волод. Ганкевич явно сімпатизував з думками, котрі я висказував, згоджувався часто з моєю критикою галицьких справ, — але більше на самоті, а при других, „авторитетніщих“, більше мовчав, а іноді й озивався за ними, при чому зараз видно було в аргументації его адвокатську виправу, — не таюсь, страшенно мені прикру. Але в чому Ганкевич був великий, безповоротний радикал для тодішнього Галичанина, так се в жіночій справі. Він з ентузіазмом говорив про російських жінок, про їх освітаність, рівність з мущинами і т. і. — Ніколи не оженився з Галичанкою, — казав було він, — ні з Русинкою, ні з Полькою. То якісь ляльки, а не люде.

Одного разу ми сиділи в двох у

Літератора. Розмова зійшла на клерикалізм.

— Я вільнодумний, — сказав Літератор, — але релігія потрібна для моральности хлопів і кобїт.

Ганкевич не видержав: — Е, ні вже, — каже, — або для всіх, абовже ні для кого! — і почав оступатись особливо за жінок, що, мовляв, образована жінка нічим не різнить ся од образованого чоловіка.

— Ну, скажіть мені, — сказав через кілька хвилин Літератор, обертаючись прямо до мене, — чи у Вас завше так, як ось я бачив оттут? Зайшов я до Вас у готель, Вас не було, а Ваша жінка розмовля з НН. (січовиком, що прийїхав саме тоді до Львова). Отсе Ви підете на лекцію, чи де, а жінка Ваша може сама приймати мущину?!

— А чому ж ні? — питаю.

— І Ви не бойітесь?!

— Чого?? — питаю, сміючись.

— Ну, я б боявсь! — одказав

Літератор.

Ганкевич почав горяче доказувати:

— Коли жінка по своїй волі, знаючи чоловіка, йде заміж, а чоловік теж по волі вибрав собі жінку, то чого їм не вірити одно одному і т. п.? Де більше сторожі, там більше й неморальности.*)

— Та може й так... А тільки я б завше боявсь лишити свою жінку саму з мущиною, — сказав Літератор і замислився.

Треба зрештою сказати, що був один пункт, на котрому усі знайомі мені народовці були радикали, — се справа перевозу в Россію цюріхського „Впереди“, не глядючи на его „нігі-

---

*) Коли не помиляюсь, Ганкевич перед тим побував трохи в Россії.

лізм“. Кілька днів передо мною проїхав через Львів С. Подолінський і привіз цілих дві скрині „Впередъ“ і деяких брошур того ж характеру. Він успів роздати декому з народовців по екземпляру нової книжки, цілий зміст котрої був навіть для мене секретом, — бо, бачите, цюріхські конспіратори казали, ще не треба нікому показувати книги за границею, аж поки не перевезений буде перший транспорт у Росію. Тільки дорогою з Цюріху до Мюнхену С. Под. признавсь мені, що між його пакунками йде „Впередъ“; і виїжджаючи поперед мене з Мюнхена питав мене, з ким би у Львові вмовитись, щоб поміг перевезти через кордон ті пакунки, про що розмовляли зі мною Впередчики й у Цюріху. Я дав йому кілька адресів і візитових карточок, хоч особисто сам Подолінський знав у Львові більш людей, ніж я, бо він йїхав у Цюріх через Львів

і Відень. Але Подолінський казав, що моя рекомендація pomoже йому в Львові.*)

---

*) З того, що розказано в попередній голові, а також в моїй книжці „Историческая Польша и Великорусская демократія“, видно, в чім я сходивсь, а в чім не сходивсь з кружком „Впередців“, але я вважав своїм обов'язком помагати розширенню в Росії всякого вільного слова, тим паче, що я сподівався, що наш гурт матиме в Галичині чи так, чи сяк, і свій орган. — В справі відносин моїх спеціально до С. Подолінського, про котрі навіть напечатано лист его батька в „Русской Старинѣ“, я мушу сказати, що С. П. ніколи під моїм впливом власне не був. В 1870 р. я бачив його раз чи два в Кийіві в одному кружку молодіжі, де Зібер читав свої реферати про Маркса; потім я в початку 1873 р. дістав од нього з Цюріха лист, в котрому він прохав у мене згаданий реферат про Шевченка, далі він мені прислав літографовану програму „Впередь“, на котру я послав свої уваги, не згідні з многими точками за-

Прийїхавши у Львів я довідався, що справа перевозки „Впередь“ досить там звісна, — і всі до неї показували сімпатію. Де-кому я заявив своє зди-

---

гальними і спеціально в польській справі. Про се ми спорились не раз і в Цюріху, але С. Подоставсь Впередчиком досить переконаним. Опісля вже він починав зближатись до моїх поглядів, але наші публичні взаємини були більш у тому, що С. П. поручав мені друкувати его готіві праці, котрі я іноді мусів місяцями поправляти — в якому зміслу, чи в гостріщому, чи в поміркованіщому, читач побачить в свій час. На друк тих своїх праць С. П. вислав мені гроші по рахункам тіпографій.

Коли ж в 1879 р. С. П. зачав видавати своїм коштом періодичну „Громаду“ (проект, котрому я довго протививсь, — покликаюсь на М. Павлика), і коли розлютовані за те его родителі (про котрих С. П. завше казав мені, що вони знають і навіть в основі поділяють его погляди) здумали покарати його, мов малу дитину, і залишили його без грошей, так що

вування і почув відповідь: „а нас що то обходить? до наших соціалізм не пристане, бо в нас соціальної квестії

по смерті свого першого сина С. П. навіть телеграфував мені, щоб я вислав йому 100 фр. на похорон, — і потім незабаром заболів, розстроений між інчим і тією мукою, яку йому завдали освічені й багаті родителі его, — то він залишив за своєю „Громадою“ довгу 900 фр., котрий я й виплатив сам. Пишу се не для того, щоб убіляти себе від болота, кинутого на мене родителями С. П. в „Русской Старинѣ“, а для характеристики тих російських кругів, до котрих належав батько С. Подолінського, один з поетів „пушкінської плеяди“. Додам, що С. П. був єдиний син у своїх родителів, і що маєток їх, котрий вони так берегли, купив у них бувший кийівський ген. губ. Чертков, орган котрого, „Кієвлянинъ“ приймав досить велику долю в нагінці на С. Подого й на мене з powodu періодичної „Громади“, як раз перед тим, як влагодилась отся спродаж

нема“. Таке між інчими казав і К. Сушкевич.

Через кілька часу й галицько-польська преса, і власне такий „Dziennik Polski“, навіть з превеликою похвалою говорив про „Впередь“ і про російських „соціяльних революціонерів“ як про „єдиних чесних Москалів“. Я тоді більше зрозумів галицьку логіку. „Против Москви й соціялізм добре, а до нас він не пристане, в нас соціяльної квестії, мовляв, нема!“

Тільки ж який голос підняли ті ж самі польські газети, а з ними вкуці й Русини-народовці з „Правдою“ на чолі, коли трохи згодом поліція зачепила кількох Русинів, а у них знайшла видання впередські і українські книжки соціялістичного характеру, а в одного знайомого йім і мені Россіянина також листи з редакції „Впередь“! Але ся історія належить уже до дальших голов моїх споминів. Тепер я

тільки зверну увагу читачів на те, що власне львівські народовці, котрі противились ширенню моїх думок, культурних і громадських, як мовби то „нігілістичних“, прийняли й ширили безпечно ті самі російські твори, в котрих соціалізм вилився у такій власне формі, з якою я не міг солідаризуватись між інчим і як свідомий Українець, і з котрими мусів навіть полемізувати, спершу устно, а при першій змозі й печатно. Звісно, вони думали, що „проти Москви“ все можна, — хоч і в Москві, то б то в Росії. єсть же й українська молодіж, котрій приходилось вибирати між „Правдою“ і „Впередомъ“. Але вони не подумали, що „Впередъ“ же буде ширитись і серед Галичан, котрим теж прийдесть ся рівняти його з „Правдою“-ж...

Познакомившись досить з народовцями, я схотів заглянути й до „Словістів“, хоч і знав зарані, що я

там знайду. Я поклав зовсім обминути публіцистів партії, бо бачив у їх заходах явно вже антипатичні способи прямого доносу, та ще й на два боки: у Відень, і в Москву, (у народівців донощицька струна тоді ще майже зовсім не брєніла) — і поклав подивитись тільки на „Народный Домъ“ та познайомитись з одним ученим партії. В „Народному Домъ“ я знайшов консерватора (пок. Палюха) і він мені відповідав на питання про бурсу, про видатки на добродійні цілі, але головного для мене, музею і бібліотеки, не показав. Каже: все не впорядковано. — А коли буде впорядковано? — Не звісно; нікому робити.

Ученого я застав у Святому Юрі. Він прийняв мене боязненцько і не через те, що я був би то „українофіл“ (здаєть ся, він про мене, яко такого, не чув), а як російського чиновника. Скоро по привитанню він почав мені

жалітись, як , принаслідують“ Поляки всякого Русина, котрий має стосунки з Росіянами, і ніяк не хотів згодитись з тим, що я йому казав, то б то, що тут між інчим винні й самі ті Русини, бо вони роблять самі якусь таємність зі своїх відносин. — Коли Ви, як кажете, ніяких цілів політичних не маєте, а тільки наукові та національні, — казав я, — то й поставте їх отверто та й показуйте зуби кожному, хто на вас кинець ся, — то по трохи й привикнуть та й перестануть чіплятись. Учений на те почав мені вираховувати, скільки він потратив на тому, що його обійшли посадами, на котрі він мав право, і все лиш за те, що його вважають за москвофіла. Рахунок був чималий.

— А що я за те з Росії дістав? — спитав учений, мов про себе, і по троху перейшов до своєї любимой праці, до якогось географічно-археологічного

словника, і дійсно ожививсь, коли заговорив про се.

Показав він мені й кілька уривків тої праці. На мене повіяло духом антикварів XVI—XVII в., з тою різницею, що у них, а надто у Італійців і Голландців, було більш живого нюху, або хоч артистичного чуття та архітектурного інстинкту. А тут якісь шматочки без початку й кінця, без провідних ниток, немов миша нагризла кавалочків, серед котрих іноді виявлялись і дорогі.

— Ну ось, я показував свою роботу графу Уварову, — казав учений своїм язичієм, — питає, чи не можна б у Росії видати йійі, так він нічого не сказав. От Вам і Росія! А тут „принаслідують“.

„Вотъ Вамъ и настоящіе русскіе!“ — думав і я, прощаючись з галицьким ученим. Посадити б його справді серед „русскихъ уче-

нихъ“ в Петербурзі або в Москві, — чи признав би там його хто небудь за свого?! Я пригадав собі те, що мені розказували професори одеські про той сюрприз, який зробив серед них і своєю мовою і своїм змістом лист Головацького, котрого славянофіли й міністр Толстой хотіли було посадити в Одесі на катедру „русского языка и словесности“, і як сам Толстой, котрий случивсь на той час у Одесі, побачив, що така професура в Росії може бути дійсним скандалом, — і сказав, що для Головацького він має „другое назначеніє“. А сей новий екземпляр „настоящаго русскаго“ із св. Юра перевисшав усе, чого навіть я міг ожидати.

Пора вже було йїхати до дому, — так треба було діждатись пакунків з книгами, посланих з Гейдельбергу. Щоб наповнити час, я почав оглядати деякі місцеві „достопримѣча-

тельности". Коли чую, що вже скінчилися гімназіяльні вакації, не забаром почнуть ся лекції в гімназіях. [А в університеті ще ні, через що між інчим в сей проїзд я не бачив у Львові ні університету, ні єго професорів.] На „Бесіді“ я побачив кілька нових лиць, — але вже ніколи було й знайомитись з ними. Одно тільки мене зацікавило іменем, котре було підписане між інчим на одній досить радикальній брошурі, виданій в 60 ті роки. Мені сказали се імя, показуючи на кругловидного мушину за карточним столом у „Бесіді“. Поки я стискав йому руку, він якось по салдацькому витягшись, сказав мені, мов командіру: „Скажіть, будьте ласкаві, щоб на мене не накидали іншого громадського діла; я хочу викінчити граматику; я вже раз написав був, так вони десь згубили в „Просвіті“.

Я не знав, що й відповідати, —

і потім, буваючи в Галичині, якось боявся і приступитись до цього чоловіка і не сказав з ним і пяти слів, тим паче, що мене остерігав од нього й Куліш, котрий мав з ним стосунки в 60-ті роки. В 1876 р. сей же самий муж напечатав мені чимало компліментів за „Передне Слово“ до повістей Федьковича, коли воно вийшло окремою книжкою в Галичині. Тільки ж слідом за тим, коли через арест галицьких „соціалістів“ в 1877 р. з мого імени зроблено було страхонуд в Австрії, той же самий чоловік напечатав на мене особистий пасквіль, в котрому розказував, як я, мабуть чи не посланий росс. урядом, змагавсь затагти львівських народовців у московський нігілізм, як вони зірвали зі мною всякі відносини і як я тоді почав наводити на них поліцію австрійську і т. і.

Я згадую цього чоловіка і сі деталі, котрі радий би був проминути,

для того, що й вони мені здають ся характерними: в Росії ні серед Москалів, ні серед Українців я не бачив ні того способу пошани, з якими говорив зо мною той чоловік, ні такого власне сорту насквілів. А в Галичині бачив не раз і чув про такі речі од других теж не раз...

Днів за два до вийзду, почувши, що лекції в гімназіях уже почались, я спитав двох учителів руської гімназії, чи можна мені прийти до них на лекції? — А чому ж? — кажуть. — І ми вмовились про години.

Коли се в „Бесіду“ входить нова особа. Мене підводять: П. Директор руської гімназії. — Я дуже радий і кажу йому про велике щасте, що я таки не вийду зі Львова, не побувши в руській гімназії, єдиній на світі з нашою викладовою мовою.

— От, кажу, обертаючись до професора, котрий мене рекомендував, —

добродій ІН. дозволив мені прийти завтра о такій то годині на єго лекцію. Сподіваюсь, що й Ви позволите, — прибавляю з формальної віжливости.

— Ні, — каже, — не можна без дозволу Шкільної Ради!

Мене мов водою облито. Та й професори змішались, а один замітив, що, певно, можна й без Шкільної Ради.

— Ні, ніяк не можна!

Я просто ухам своїм не вірив. Скрізь, в Німеччині, в Чехії, в Італії, Франції, Швейцарії досить було мені увійти в школу, обернутись чи до директора, чи до вчителя, сказати, що я сам професор, або показати карточку, — то всі двері мені були відчинені, все мені показувано, давано статуту, справозданя, програми і т. і. А тут я прийїхав до єдиної гімназії з моєю рідною мовою, — і зась!...

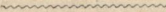
Кажу се все пану Директору. — Не можна без Шкільної Ради, — від-

різує коротко й сухо. — Напишіть у Шкільну Раду.

— А коли відповідь можна получить?

— За тиждень або за два.

А я позавтрьому мусів виїздити зі Львова у Київ, куди й так уже спізнився!...

ДОДАТОК.

Лист Січовика до М. Драгоманова.

Відень 22 квітня 1873 р.

Високоповажні Михайле Петрови-
чу! Хвалився я, що до неділі Вам
писатиму, а тут второк вже наскочив
и я взявся за письмо, и не знаючи, чи
зівсім толково воно вийде, бо дуже у-
томив мене кашель и морочить голову,
зівсім нездорово починаєся сей рік у
всіх и всюди. От и Кистяковські до сё-
годня рана мусіли сидіти у Відні, и
для дітей, и самі виносячи вплив остро-
го та якогось наче ідкоого весняного
воздуха, поки з нічлягами у Кракові и
Львові вирушили на Україну. Добре

Ви ворожили Кистяковському; я и другі таки закохались в Александрі Федоровичу, у твердий завіт поклали, держати з ним переписку именно етнографичну, в предметі народних юрид. обичаїв. Розумієся, що записна тут праця в Галичині ще и не починана, бо готових вона людей, спеціалістів вимагає. Ще раз, дуже Вам дякую за знайомство с Кистяковським. Через него я и передав листи з інструкцією и адресами що до виставки, в Київ і Харків, для дальшого розширення.

Зганув я оноді про потребу сходин наших людей у Львові. Пристаючи на Вашу раду: зробити сходини при зборах „Просвіти“, додаю ще короткий програм тутки и шлю его Вам с прозьбою, коли він и по Вашій думці буде, толково и ясно пересказати Навроцькому, — а той при случаю, на пр. в клубі у Сушкевича, людей добере і працю розправить, щоб богдай

уже раз розпочалась и в Галичині умна робота. Сего ради пропоную з-іздови, в основу політичного будучого органу, розібрати між себе слідуєчі праці:

1. Статистика Галичини на тлі загальної (Инвентар). [Навроцький, В. Ганк.].

2. Викуп землі селянської (исторія землевладіння перед 48 р. і по) [Качала, Я].

3. Исторія шкіл народних [Федорович, Заячківський старий, О. Слюсарчук].

4. Исторія асоціацій громадських, нарідних товариств, институтів, фондів. [Остап Лівицький].

5. Исторія уніятської церкви и її управства [Никола Січинський, Дан. Танячкєвич].

6. Огляд політики (публіцистики) галицької [Андр. Січинський, О. Терлецький].

Першим ділом було би згромадити

и прописати чисто самі жерела автентичні за порядком, оставляючи на боці рекримінації и жаданя на підставі догадів и позорів, оставляючи про дефінитивну програму заключеня прями. — Політику треба підняти на степенъ поважної науки, котра з другими помагає порядкувати людські взаємини, стати виразом видосконаленої асоціації, ступаючи по всіх вітях її. Для кожної віті треба окремого чоловіка, спеціяліста, писателя з визначеним полем. Ряд таких праць, появившись, поки, в „Правді“, приготувив и видав би „програму політичну Галичини“, з новим її органом. При нім стояли би редакторами повищі люди.

Приготувившись трохи, радіб вступати в взаємини з радикалами великоруськими, — не то з українськими, и тут Ваша поміч буде необхідима. Бо не обійшлоь би без односторонностей и екстремів серед нашої громадки, ко-

тра, як Ви, бачивши малу ще силу українсько - індивідуального ходу (по Вашому центрифугального) хоче его раціонально скріпити, та с перед поривів денних страстей мусілаб через добу половину пусто зруйнувати сили без, хай скажу, унионистичної тангенти при сепаратизмі, без гуманного світла на національність. Думаю, що не тільки истота, але й сама технічна часть журналів, як Петерб. Вѣдом. була би взором для Львовян, готовлючись до основаня свого органу, и тому як будете писати Навроцькому, не забудьте акцентувати, щоби „Бесіда“, коли ще Вѣдом. не має, скорійш іх виписала. На початок, почав я уже переписувати для „Правди“ Ваш „Викуп землі крестянської“, яко двер до такої-ж статті про Галичину. Австрійські матеряли до сего и всіх повищих тематів несказанно розсипані, увесь обшар дике поле.

Дуже Цюрихські (Подолінський Сергій) клопочуться основанем славянської читальні у Відні, а не можуть чи не хотять с переписки спізнати, як дуже сему противні тутешні условия.

Як здорове Вашої пані, їй клонюся низенько. Вашу руку стискаю сердечно.

— —

З поводу першого уступу повисшого листу варто б було розказати дещо про побуток за гряницею Кистяковського, про те, як він перед виїздом за гряницю з Росії в. 1871 р. обіцявся щиро прилучитись до української праці, з яким ентузіазмом виголошував мені ті обіцянки в Гейдельберзі, як горячивсь при тому, що я йому розказував про Січ віденьську, як зачарував січовиків своїм українофільством, чужим від московської примішки, котра

не подобалась січовикам у мене напр.*), — а потім про те, на чому скінчилась уся та загранична горячка, коли повернувсь наш українофіл до дому. Та се все, хоч дуже характерне для психології українофільської, входить більше в мої російсько-українські спомини, ніж в австро-руські. Скажу тільки не багато, щоб пояснити слова мого кореспондента.

Розмовляючи й переписуючись з Галичанами, я закримітив, що зростови серед них, навіть серед світських, щирого демократизму й прогресизму шкодить догматична формалістика юридична, не менш богословської. Я думав, що ширший еволюційний погляд на право, в звязку єго з загальною еволюцією громадського життя й думок, а також студії т. зв. народнього, поби-

---

*) „Александр Хведорович похожа серед нас як лев“, — писали мені з Січі.

тового права (droit coutumier, обичное право, як кажуть у Росії) розширить у Галичан їх громадський світогляд і допоможе серед них зросту правдивого й реального народовства. В Росії саме тоді почали пильно братись за „обычное право“ і спеціалісти й ділетанти, і серед того заходу українцям (Чубінському, Єфименку, Кистяковському і др.) належала мабуть чи не передова роля. Не можна було знайти чоловіка придатнішого над Кистяковського, щоб защепити такі-ж студії з усіма їх аксесуарами й наслідками серед Галичан. От про се я й „ворожив“ із Кистяковським, як він перейїздив до дому з Неаполя через Флоренцію на Відень і Галичину, і з січовим кореспондентом, до котрого я писав про К-го. Як видно з листу січовика, ентузіазму і планів не бракувало з обох боків. Але все те не привело ні до яких практичних наслідків.

Галичане матеріалів ніяких К-ому не послали, а К., на скільки мені звісно, завязаних у Відні взаємин не піддержав. Скажу при нагоді, що й до сього часу на полі студій нар. права в Галичині не зроблено нічого. Років з п'ять про се було знову знялась розмова в Академ. Братстві; мені писали з відти про вироб програми студій нар. права, економії, особливо спілок, я послав туди колекцію дотичних російських видань, та з того рівнісінько нічого не вийшло, хиба що й моя колекція розрізnilась, так що тепер нема єї ні у мене, ні у кого. Навіть готова вже трохи не від 10 років зводна праця М. Павлика про народні економічні спілки в російській Україні, праця, котра мала появитись в виданнях Просвіти, десь застрягла. Чув я, що мудрі голови навіть перелякались єї, бо мовляв, спілка=асоціація, а се-ж соціялізм, а далі нігілізм, атеїзм і т. д.

і т. д. — і небезпечно перед святим Юром, Поляками, „Червоною Русю“ і т. д. і т. д.

З програми січовика §. 1—6 видно ясно, яку працю наміряли ми закласти серед народівців. Я додав до пунктів січовика ще два: бібліографію і біографію. Як згадано було висше, увесь той плян зоставсь невиконаний.

Згаданий в листі мій „Викуп землі крестянської“ — були мої замітки, котрі я зробив на-скоро, по таким матеріялам, які знайшлись у мене під рукою в Флоренції, по просьбі січовика, котрий хотів собі пояснити еманципацію й аграрний стан селян на Україні. Січовикові ті побіжні замітки видались джерелом досвідів і він запропонував помістити їх у „Правді“, поповнивши їх матеріялом про Галичину, а я забажав, щоб додати й буковинський і угро-руський матеріял. Справа та так і зосталась не викінче-

ною, — і вже аж через три роки, коли С. Подолінський попросив мене виредагувати его брошури про Хліборобство, то я, здобувши статистичні деталі про Галичину від Вол. Навроцького і розшукавши дещо по німецьким джерелам про Буковину і Угорську Русь, помістив у ті брошури огляд аграрного стану різних кутків нашої батьківщини.

Сього, думаю, буде більше ніж досить для того, щоб пояснити долю наших з січовим приятелем заходів коло впорядкованя студій над *Vaterlandskunde* в австрійській Русі. З поводу останнього уступу листу січовика про славянські пляни Цюріхчан, а власне С. Подолінського, варто сказати кілька слів.

Тоді саме в Відні, Швейцарії й Парижі вироблялись початки тієї сербської радикальної партії, про котру тепер стільки розмовляють по всьому

світу. Початки ті виходили з кружка Светозара Марковича, котрий був у близьких взаєминах з російськими соціялістами і навіть з першу був просто учеником Герцена, Чернишевського, Бакуніна і т. і. Але Св. Маркович умів самостояче переварити ідеї їх і приложити до обставин своєї власної землі і виробив собі оригінальну політичну філософію, в котрій досить органічно зіляв космополітично-прогресивні тенденції з національними змаганнями Сербів, і поставив соціялістичні аспірації на ґрунті готового демократично-задружного побиту сербського народу. (Див. найбільше єго Србија на Истоку і Чтире чланки). Молодші приятелі і ученики Св. Марковича, котрі пережили його, вмiли дальше пітти по єго дорозі і вмiли зостатись радикальними поступовцями, а при тому й реалістами, — чесними оппортуністами, коли можно

так сказати, і стали тепер справді народньою і при тому могутчою партією в Сербії.

С. Подолінський, хоч був „впередчик“, але при тому був за надто Українець, щоб не сімпатизувати таким пробам локалізованя інтернаціонального соціалізму. Окрім того були в Цюріху деякі інші Россіяне, між ними й Кіяне, котрі ближче стояли до „Бакуністів“, ніж до „Лавристів“ і через те почасти й поділяли традиційний панславізм Бакуніна, котрого старий агітатор, ще живший тоді в Локарно, ніколи до кінця не залишав. Ось на якому ґрунті основувались цюріхсько-українські пляни впорядкованя славянської взаємности і у Відні.

Як видно з листу січовика, ті пляни не знайшли собі у нього, та й в загалі у віденьських Галичан сімпатії. Через нехить Галичан звичайно

розбивались усі наші тодішні й пізніші заходи — оформити й уміцнити взаємини наші з сербськими радикалами, про що нераз знімалась розмова й опісля, в часи, коли С. Подолінський йїздив (в 1875 р.) в Черногорію через Відень, і коли, в 1875—76 р. Українці йїздили добровольцями в герцеговинсько-сербське повстання, і один з них, Софрон Круть, перекладав і перероблював на нашу мову твори Свет. Марковича. А тим часом близькі взаємини наші з сербськими радикалами, думаю, не zostались би без користного впливу й на народовський рух в самій Галичині.

Само по собі лізе тепер мені під перо порівнане того руху з радикальним у Сербів. О скільки слабійшим видавався сербський кружок Св. Марковича в 1870—1873 рр. напр. од „клубу К. Сушкевича“. А яка ріжниця тепер!... Що то значить

„Не лукавити, а просто йти“! —
як сказав один поет — з рештою не
сербський, а наш...

Женева 4 юня 1889.

Діпломатія с Правдянами. Австрійські Русини на археологічному зйізді у Києві. Бібліотека „Січи“.

Ось ми в Києві!... Багато було для нас в сьому слові, та не місце мені розводитись про те в австро-руських споминах. Я роскажу про Київ тільки таке, що просто мало стосунок до Галичини, або поясня мої галицькі стосунки. В Києві я знайшов гуртик старих товаришів значно вбільшений, та окрім того чималий гурт молодіжі з українським напрямком, або навіть два гурти; один найбільше з студентів історико-філологічного факультету, другий, численнійший, з ріжних; перший звали звичайно с л о в а р н и к а м и,

другий, не знаю чого, общиною. Обидва претендували на імя молода громада і не дуже то мирились проміж себе. Мене більше інтересували перші, мої будучі слухачі. З тими я й більше познайомився.

То були молоді люде досить щирі, але трохи вялі, може через те, що були переважно з духовних семінарій і через те старіші віком, ніж звичайно наші студенти з гімназистів. Вони досить примірно працювали над лекціями й над вибором слів до українського лексикону (праця, з рештою, плачена); деякі поробили інтересні праці по історії України по вказівкам професора, але загального образування, навіть історичного, мали не багато; більша частина навіть не знала й не чула потреби знати європейські мови. Звісно, політичне образування їх було зовсім слабе. В так званих радикальних (соціалістичних) кружках молодіжі,

по крайній мірі серед проводирів, того образування було тоді далеко більше, хоч воно було й однобічне, бо зводилось на саму економію та почасти на філософію позитівного напрямку — наслідок впливу столичних „кружковъ самозбразованія“ і „книжнихъ складовъ“ 1869—1872 рр.*) В „общинѣ“ було

---

*) Для генези кружків в тодішній київській молодіжі приведу кілька слів з листу одного старого приятеля з р. 1871: „Юныхъ силъ не видно, да и одкуда родиться имъ? Неужели отъ такихъ безплодныхъ смоковницъ, какъ Х. У. (проф. іст.-філолог. фак.) е tutti quanti? Соціологін въ Кіевѣ, какъ и вездѣ, много: веѣ лучшія силы тамъ. Но съ какого пункта должна ітти машина прогресса — съ соціального или національного — вотъ вопросъ, о котормъ можно бы поспорить съ Вами, Михайль Петровичъ. И Н. Н. передаетъ о Чехахъ тоже самое, что Вы съ тонкою наблюдательностію и въ осязательно-убѣдительныхъ формахъ пере-

немов би більше широти думок, та все таке було багато туману та таки й поверховности; „общинники“ стояли якось по середині між археологією і лексикографією словарників і соціальною економією радикалів і при тому не вглублялись ні в одну, ні в другу. Проти „радикалів“ вони були досить ворожо настроєні, (а словарники ще більше); вони звали звичайно „радикалів“ поперечниками, мовляв: діаметрально противні.

Тут було чимало кружкового антагонізму, якогось несвідомого, котрий здибається скрізь між студентськими кружками, — була й резонна доля реакції проти доктринерства й нівеляторства рос. радикалів, та була й велика доля необразованности, нерозуміння соціальних справ, нерозуміння, котре теж

даете въ своемъ письмѣ. Съ фактами и я согласенъ, но съ толкованіемъ — никакъ“. і т. д.

змагалось виробити й собі своє доктринерство, свій фанатизм, — так що мені навіть прийшлося. не раз доволі різко „осажувати“ просто реакційні виходки „словарників“ проти „поперечників“ і навіть рішуче запротестувати проти цього слова. Коли мені замітили, що „радікали“ зовсім не хочуть знати українства, я відповідав, що, значить, вони тільки плохі радікали, бо радікал, котрий на Україні не признає українства, єсть не додумавшийся радікал, так само як і українофіл, котрий не додумавсь до радикалізму, тільки плохий українофіл“. Ця фраза більше дивувала молодих громадян, ніж була їм зрозуміла. За те один зі старших приятелів підхопив її і переказував її й по кружках „радикальних“, з котрими він мав стосунки. Сміючись і вживаючи одну з фраз адвоката Спасовича, тоді круживших по

Россії, він казав: „Др—ов замислав об щій кавардакъ: вивернути до гори ногами й злити в одно радикальство й українофільство“. Добре характеризує політичне формування тодішніх українських кружків, що сього приятеля за его радикалізм приміром звали „Гамбеттою“ і здивувались, коли я раз сказав: „на що ганьбити доброго чоловіка, прикладаючи до нього імя сього крутія, котрий сам не зна, чого він власне хоче, окрім карієри?“ — Та так мій бідний приятель, чесніща душа, покінчав і жите своє з іменем шефа французьких опшортуністів!

З рештою „общимъ кавардакомъ“ і в загалі біжучою політикою в Києві я займавсь мало: курс в університеті і праця коло „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ та в „Югозап. Отдѣл. Геогр. Общества“ забирала у мене майже весь час. Окрім того я, хоч і нажив собі репутацію політич-

ного агітатора, та дійсно ніколи не мав ні здібности ні смаку до прямої політичної агітації, і ще менше до єї рутини: партійна (в Росії — кружкова) діпламація, конспірація і т. д. мені були завше навіть прикрі. В політиці я завше покладав найбільше ваги на політичну науку, котра мусить вияснити людям напрямок і ґрунт їх громадської праці, а способи праці кожна особа, чи кожний громадський елемент знайде собі сам, відповідно до своїх сил, натури й обставин; через те я з свого боку старавсь, на скільки було сили моєї, викладати сурийозно-науково й спокійно свою частину політичної науки (історії) з катедри й літературно*). Я покладав надію, що спе-

---

*) За 3¹/₂ семестра в котрі я викладав в К. університеті, поки мене з нього вигнав гр. Толстой — я веспів пройти: огляд історії, історіографії і філософії історії, переважно класичних народів,—

ціально наших студентів по частині економічній просвітить приятель мій Зібер, котрий з початку 1874 р. по-

первісну культуру (людей іскопаємих і диких) і почав історію народів старого Востоку. В петербургських журналах вспів я напечатати: Борьба за духовную власть и свободу совѣсти въ XVI і XVII в., Новокельтское и провансальское движеніе въ Франціи, Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ образованіи, Евреи и Поляки въ Югозападномъ краѣ: в Киіві я дав рефератъ в Географ. Обществѣ: „Отголосокъ рыцарской поэзіи въ русскихъ нар. пѣсняхъ“, і на Археолог. конгрессі 1874 р. — „Малор. пѣсни и легенды окривосмѣшеніи“; окрім того я зробив свою долю в I. і II. тт Историческихъ пѣсень Малор. народа (переважно замітки порівнявчі), упорядкував матеріал „Малор. Нар. преданій и рассказовъ“ і виробив програму, по котрій були уложені буквинські пісні Купчанка. Газетні статті мої (в Сп. Вѣд; „Недѣль“ і „К. Телеграфъ“) були переважно по історії укр. літератури і громадського руху в Галичині.

чав викладати політ. економію й статистику студентам юристам та й історикам. Гарячіша й прямиша політична агітація в мене зводилась тоді майже виключно на Галичину, — в котрій упорядкування прогресивного напрямку на ґрунті політичної вільности, яку все таки мала Галичина по конституції, мусіло, то мойій думці, влекшити „общій кавардакъ“ і в російській Україні.

По мойій думці початком до того могло бути, коли б „Правда“ була, як умовились ми, хоч коаліційним органом народівців і прогресистів галицько-українських, та коли б „Товариство імени Шевченка“ почало свою наукову працю над народним житєм, теж як було вмовлено. Тільки ж в Га-

Окрім того я виготовляв видане Повістей Федьковича. Як бачите, на практичну політику в мене навіть не могло бути й часу.

личині ніхто й не думав держатись тих умов.

Віденьські статті не печатались у „Правді“, а замість того там появились дописи з російської України з безтактовними виходками проти московського „нігілізму“, навіть проти поміркованого радикалізму російського, навіть проти такого, котрий ставив перед Росією й Славянством ідеал федералістичний („Политика какъ наука“ Строніна), при чому дописувателі явно перекручували факти, щоб вбільшити ненависть національну проти Великокорусів. Се уйіданне против Великокорусів було просто огидне, бо воно йшло поряд з консерватизмом не тільки перед австрійськими порядками, а навіть перед російським урядом, і направлялось власне на громаду, на народ. Кілька поправок, котрі я написав з поводу важніших перекручувань, в „Правді“ не були взяті на увагу. З Товариством

імени Шевченка сталось ще гірше. Ні одна з умов, уложених згаданим в попередній частині комітетом, не вдержалась, — а окрім того мов навмисне поставлено головою організаційного комітету товариства — Качалу. Статут і проспекти публіковані сим комітетом, виробляли замість широкої основи для товариства — олігархію*), відсували зовсім наукові цілі товариства, а висували на перед комерческі наживання маєтку через тіпографію, словом, поновляли в народовському таборі як раз ті самі хиби, які були в

---

*) Для права бути дійсним членом статут ставив умову: одноразову сплату 100 гульд., котрі виділ міг розділити на 10-гульденові рати. Сей (виділ з 5 членів) і був поставлений як пан над товариством, в котре зразу могло дістатись тільки 33 члени. Хоч статут і обовязував скликати що-року загальні збори, тільки ж виділ сьго не робив.

адміністрації й напрямку святоюрського „Народного Дому“. Ніякі намови листами не помагали. Треба було зробити щось рішуче. Я предложив товаришам послати в „Правду“ отвертий колективний лист, котрий би „Правда“ мусіла опублікувати. Осьде той лист враз із приміткою до него ред. „Правди“ (гл. „Правда“, 1873 р. стор. 660 — 664):

Одкритий лист з України до редакції „Правди“.

У остатні часи серед боротьби галицько-руських партій з поводу посліdnіх виборів до державної думи, публицисти обох партій, як централістів так и федералістів, у своїх доводах часто виходили за грониці Галиччини и покликувались то на Россию у загалі, то на Україну по часті. Публицист федеральної партії, п. Н. Загірний, навіть назива' свою партію укра-

інскою (Политика Русинів, стор. 17). Се дає нам право, и яко громадам Росії и яко Українцям, подати и собі голос перед галицькою громадою в ділі програм, заявлених обома галицько-руськими партиями, и просити шановну редакцію „Правди“ дати у себе місто сьому нашому листу.

Політику и програму, заявлену „Рускою Радою“, ми не можемо знаходити иншою, як для Славян згубною, для галицько-руського народу недостойною, а для Росії, на котору покликаються публицисти „Рускої Ради“, шкодливою — бо „Руска Рада“ піддержує гегемонію навіть не усєго німецького племені, которе, яко народ, не має жадної користи од зневаги прав других народів, а гегемонію тільки одної німецької централистичної партії над усіма народами, а надто над народами славянськими, піддержує ту партію, которой органи найзліще ворогу-

ють и против Россиі, яко слявянскої держави, маючої прямиий интерес у задержанню и вкріпленню Австрії на основі рівноправности народів. До того ж и там, де політики „Рускої Ради“ одходять од так званих „вірноконституційних“ централистів, вони впять таки заявляють програму стілько ж згубну для Слявян, скілько шкодливу для Россиі и по усёму недостойну галицько-русского народу, бо піддержуючі те, що єсть самого шкодливого у системі централистів и при тому згоджуючись на програму низше-австрійских католиків, політики „Рускої Ради“ стають против того, щó одно тільки и є симпатичне у політиці „вірноконституційних“, и піддержують ультрамонтанство, противне поступу усіх народів, ультрамонтанство, против которого малоруский народ бивсь енергично у славніщій період своєї исторії, од котрого завсїгди одвертавсь на-

род великоруский и которе було и є ворогом усіх руских племін складаючих Россию.

Ми не можемо згодитись и з програмою партії галицьких федаралистів, як вона виложена у брошюрі п. Н. Загірного, бо шановний автор, називаючи свою партію консервативною, подає голос за конкордат, за конфесийні школи, за привилегії католицької церкви (бо що инше значить бажання, щоб держава и ся церква „всперали“ одно одного?), против гражданского шлюбу, против шлюбу між різногірцями, против переносу торгів на празники и т. д. Яко Славяне и Українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи — с. є. не стілько федерализму коронних країв, скілько федерализму народностей и широкого самоуправу земского и громадского, однак же ми бачимо підставу щастя Славян у загалі и малоруского народу по ча-

сти тільки у основах прогрессивних, которі не мають нічого спільного з конкордатом и ультрамонтанством.

Яко граждане одрубної од Галичини держави, ми ніколи не позволимо собі вказувати своїм галицьким соплеменникам подібної програми політичної; можуть вони піддержувати ту чи другу систему виборів, увіходити за-для парламентської тактики у хвиливі компромисси з тією чи другою партією, — але як соціяльні и культурні основи спільні для усіх освічених народів и громад не можуть бути ділом хвилевої тактики и компромиссів, и як имя нашої землі и народу згадувалось и згадується у боротьбі и програмах галицько-руських партій, то вважаємо обовязком, щоб відсторонити усяке нерозуміння, виголосити, що

1) той, хто зветься руским и говорить про одностайність усіх ру-

ських племін, але піде и голосувати ме у державній думі противу прав усіх и кожного славянського народу, той не знайде собі симпатіі у освіченій громаді в Россії.

Так само як и 2) той, хто піде против свободи совісти и освіти за ультрамонтанство

и 3) хто, хоть би и признав федерализм країв и рівноправність народностей, але при тому не держиться у питаннях політичних и соціальних основ свободи и народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму, той хай не покликується на народ и народовців на Україні.

Прикладаємо до сього листу підписи, скільки могли їх зібрати за короткий час.

Надіємось, що рускі и славянскі видання в Австрії перепечатають сей лист.

(Підписалось тридцять один чоловік*).

Чималою радістю наповнив нас сей лист з України, бо він показує нам не тільки, що наші брати Українці інтересуються живо справами своїх родимців в Галичині, але є ще й новим доказом того, що симпатії України, а тим самим и симпатії ліберальної Росії, се б то тої, котра шукає щастя свого краю не в розширенню границь, а у піднесенню и розвою єго, и з якою у політичних, соціальних, релігійних и в культурних питаннях наші українські брати в загалі идуть разом, — що симпатії України и поступової Росії суть по нашій стороні, по стороні галицьких Русинів-народовців.

---

*) Між підписавшими сей лист було чимало й „словарників“, котрі з радістю говорили мені, що вони „в перший раз беруть участь в ділі, котре має принциповий характер“.

Сей лист пожаданий нам еще й тому, що подає нам нагоду, трохи докладнійше заявити наші цілі, наші пряминованя, которі часто не тільки ложно бувають представлявані нашими противниками, але нераз и фальшиво розуміються нашими приятелями.

Головною цілею Русинів-народовців у Галичині єсть хоронене своєї національности и розвій свого народа, окремішнёго як від польского так и від великорусского. Наш народ, окружений а по части и змішаний з близько по-своєченими єму народами великоруским и польским, перевисшаючими єго и материяльною силою и культурою, находится в небезпеченьстві втратити свою окремішню индивидуальність, злятися в одно з котрим из сих народів. Серед такого небезпеченства найперше всі наші сили мусимо напружити на заховане нашої національної индивидуальности и не можемо тратити багато

сили й часу на інші борби. Всякий, хто визнає однакі з нами засади що до нашої народности, хто хоче розвою нашого народу, нашої мови и літератури на підставі окремішности від польскої и великорускої, належить до нас, без взгляду на те, яких політичних, соціяльних або релігійних принципів держиться. Ділитися на партії з причини різниці в таких питаннях можуть народи, котрих бит народний забезпечений, — ми для дальших цілей не можемо найблизшої спускати з ока.

Тим однако не кажемо зовсім, щоби загаль руско народної партії у Галичині и в інших питаннях не мав стало вироблених засад; суть такі засади, тільки що вони не ставляються так остро, щоби поодиноких людей з іншими засадами аж виключали из народного гурту.

Нашому народови не досить, щоби схоронював свою окремішню инди-

видуальність, треба еще, щоб він и розвивався. Розвивати ж ся може тільки в згоді з духом часу, з ідеями віку, приноровленими до єго національних властивостей. Ми отже не реакціонери ані навіть консерватисти, але люде поступу, прогрессисти. Проте ми не можемо бути н. пр. сторонниками ультрамонтанства, не тільки за-для того, що сим ми станули б в противности до більшої части нашого народа, належачої до иншої церкви, але и тому, що вважаємо ультрамонтанство невідповідającym духови часу. Так само в инших питаннях, соціальных, політичних и т. п. ми ліберали и поступовці. Однако правдивим лібералізмом вважаємо лиш такий, котрий и противникам дає повну свободу, не як більшість псевдолібералів німецьких, котрі всю свободу віндикують виключно для себе, а кричать: Polizei, коли хто з противників хоче також свободою хісну-

ватися. Ультрамонтанство, феодалізм и всякі тенденції противні лібералізму по нашій гадці повинні поборюватися силою ідеї, а не брутальним насильством. Так само різнимось и від тих лібералів, котрі допускають вправді свободу и рівноправність лиць, але не допускають свободи й рівноправности народів: ми противимось як найсильніше всякому експлоатованю конституційних свобод на користь як поодиноких партій так и народів, — ми ліберали и федералісти.

Єще одно. Наш народ, не поступивши в своїм розвою так далеко як инші народи Європи, не може й цілком рівно йти з ними дорóгою поступу. Добрий и конечний єсть поступ, але він повинен відбуватися природно. Як сили фізичні и моральні поодинокого чоловіка розвиваються поступенно, так поступенно розвиваються и цілі народи; и як те, що добре єсть доспілому му-

жеви, не все може бути добрим и недоліткови, подібно не всё, щó добре Німцям, Французам и Англійцям, добре и Русинам. Република єсть в засаді найліпшою формою ряду, але вона може мати певне истнованє тільки в високо просвіченім и моральнім народі; була би вона доброю нині н. пр. для Турків?.. Розуміється однакож, що и природний розвій народа в нинішнім часі при сприяючих обставинах відбувається без порівняня скорійше ніж н. пр. перед двома або трёма віками; тож можемо надіятись, що народ наш далеко скорше розвинеться, ніж розвивались инші народи Європи, и що вже незабавом у всяких напрямках буде міг рівним ходом ити з тими, котрі єго нині значно випередили.

Такі суть наші гадки, гадки загалу руских народовців у Галичині. Ми перед всім Русини, члени 15-мільонного народа, але враз ми и поступовці, лібе-

рали, демократи, не менше як наші браті закордонскі. Тільки ж ми сте-режемося всякого доктринерства, кра-сного в теорії, але в практиці многим много пошкодившого.

Що до брошури „Політика Русинів“, против деяким тезам которої наші брати Українці виступають, треба зважити, для кого и в якій цілі вона була написана. Вона не єсть політичним маніфестом партії, але написана в одній певній цілі. Впрочім може автор єї де в чім и різниться в своїх гадках од гадок нами повисше висказаних: значною однак ся різниця навірно не єсть (він зовсім далекий н. пр. від ультрамонтанства), и яко одномишленник наш що до головного питавя народного, єсть він враз и чоловіком нашої партії а притім и федералістом и найчеснішим и найревнійшим нашим патріотом.

Ред. „Правди“.

Як бачите, відповідь редакції зладжена зовсім *à la* К. Сушкевич: і сюди й туди, і ні сюди й ні туди. Але все таки „Правда“ хоч призналась, що й вона стоїть за лібералізм, поступ і проти ультрамонтанства. З сього боку „Правда“ 1873 виявилась такою прогресисткою, що як би хто передрукував повисшу замітку напр. в 1885—1886 рр., тоді коли напр. „Дѣло“ курило тиміями новому станіславівському Владиці і єго програмі і коли навіть російсько-український кореспондент підвів „Вѣстникъ Европы“ своїми похвалами еп. Пелешу, або коли народовський оратор на роковинах Шевченка виголошував: „ми націоналі-консерватисти“, то пішов би за революціонера. Але окрім крутіння на всі боки дві точки в замітці редакції мусіли звернути на себе нашу увагу: 1) спосіб збувати справу програми Качали: мовляв „написана в одній певній цілі“, — так, значить,

пиши, а далі й роби, що хочеш, в імені 16-мільйонного народу! 2) головна ціль наша — націоналізм, а всі інші борби — пусте, трата сили й часу. А коли націоналізм, по суті речі, не може бути нічим іншим, як тільки формою, то виходило, що всякі думки про те, чим власне заповнити ту форму, трата сил і часу.

Ми послали у Львів свою відповідь, в котрій звертали увагу народів на небезпечність постанови справи „о певних цілях“, і налягали на те, що для нас по крайній мірі справа про те, чим наповнити нашу національну форму, зовсім не підрядна. Коли се в п-рі. З. Правди за 1874 р. появляється другий откритий лист з України з новою заміткою редакції.

Откритий лист з України до редакції „Правди“.

У 19-ім п-рі Правди (1873) надруковано „Откритий лист з України

до редакції „Правди“ и відповідь редакції. Яко Малорусини, котрим єсть дороге усе, що доторкається нашого народу, як у Галичині так и на Україні, ми вважаємо нашим обовязком и правом, подати и собі голос що до непорозуміння викликаного брошюрою пана Загірного „Политика Русинівъ“ и просимо шановну редакцію „Правди“ дати місце нашому слову.

1. Нещасливі историчні пригоди, а найбільш недостача ясної національної самовіжі у виєчих верствах руского народу, позбавили нас прав належачих нам яко народови историчнѣму. Страта тих прав, у своїй дальшій консеквенції, звела наш нарід у найнищий соціяльний стан на власній землі своїй и була причиною єго вікової педолі. Маючи перед очима нашу минувшість, узнаючи й з приміру инших народів, що тільки на полі народности вільної у своїй діяльности, не скаліче-

ної чужою силою, можуть розвинути і зреалізуватися найкращі поступові засади, як життя розумового так і матеріального, на правдиву неспальшовану користь народови, а вбачаючи нашу народність, і за нашого часу, у великім небезпеченстві винародовлення у Галичині як і у нас (з другого боку), ми не можемо не прилучити нашого голосу до слова редакції „Правди“, що нашою головною ціллю єсть хоронення своєї національності і розвій свого народа, окремішнього як від польського, так і від великоруського, і що тій головній цілі повинні підклонитися усі інші питання нашого розвою і поступу, позаяк усі наші поступові бажання можуть справдитися тільки під умовою досягнення головної цілі.

2. Розбуджене самовіжі і рух народности пригніченої і позбавленої своїх природних прав вже, яко протест,

самі у собі носять зерно свободи и поступу. Поступові засади у боротьбі за народність зростаються органічно з народнім духом, а не беруться, як подарунок, з рук гегемона. Нічогож нам турбуватися про те, щоб галицька народня партія не звернула з поступового шляху, ані накидати їй кабинетні теорії замість того, щоб добре оглянутись навкруги самих себе. Оглядаючи діяльність народної партії у Галичині, ми знаходимо, що вона покликала на симпатії Українців до розумового и соціального руху галицько-руського народу и вона мала на те право — бо симпатії суть. Алеж ми нігде не знаходимо, щоб народня галицька партія покликала на симпатії України до яких небудь ретроградних цілей. Отож нам здається, що галицькі народовці можуть и надалі безпечно покладатись на симпатії українських патріотів, а коли те буде їм потрібно, покликува-

тись на них. Той тільки, хто узнає свою народність за матеріял гідний не на більш як на послугу цілям (або й химерам) чужинців, як далеких так и найблизчих — той най не покликуєся.

3. Ми не бачимо у брошюрі п. Загірного досить важного поводу до колективного протесту, бо вона зовсім, як каже „Правда“, „не єсть маніфестом засад партії“, але виразом гадок самого автора, хоча й значного члена своєї партії. Тим менш можна бачити у словах автора замір приписувати свої гадки українській громаді у Росії. Усякому ясно, що прозиваючи свою партію українскою п. Загірний розуміє саму народню партію у Галиччині, и ту назву уживає з причини, що народню партію так прозвало противне галицьке сторонництво. Як нам здаєся, брошюра п. Загірного була не більш як виразом виборової боротьби и часової політичнєї ситуації.

Автор відступає де у чім від загальних постунових засад. Щож! Чи не бачимож ми, що не тільки поодинокі громадські діячі, але й цілі партії, силкуючись досягнути головної ціли и почувуючи себе слабійшими, мусять часом давати своє вотум тому, що відкидають у засаді. Остро ставляти самі чисті принципи може або сильний, або теоретик. Брошюра могла дати нагоду до критики поглядів автора и навіть до горячої полеміки, але не могла (коли спокійно зважити) бути підхопленою, як претекст до маніфестації. Таке поступованне може стати на перепоні усякій поєдинчій иніціятиві; з такого поступованя міг би повстати розбрат, колиб з другого боку не знайшлося досить патріотизму и тверезого погляду, — розбрат, против котрого ми не можемо заздальгідь не протестувати усіми нашими силами, узнаючи ёго згубним у будущині, як для го-

ловної цілі, так и для реалізації тих-же поступових засад, котрі виголошує „Одкритий лист.“

Стоїмо далеко від поля боротьби; за діяльність народної партії у Галичині ніхто на нас вини не покладе; ультрамонтанством и конкордатом нам, належачим до восточної церкви, ніхто дорікати не може. Отже налягаючої потреби колективно „відсторонити непорозуміння“ — не бачимо. Не приписуючи „Одкритому листови“ нічого більш того, що у нєму строго знайти можна, будучи готовими признати у нєму найкрасчі заміри, ми також „вважаємо обовязком, щоб відсторонити на далі близчі непорозуміння, виголосити,“ що: яке б ні було поступованне народної галицької партії у боротьбі за народність, хоронимо собі право критики и дружнього совіту — не більш; гасити симпатії, рвати духові звязки з патріотичною інтеліген-

цією значної частини нашого народу, ні з яких побічних причин — не хочемо, не можемо.

4. Не можемо зрозуміти цілі бажання, щоб інші славянські видання перепечатали „Одкритий лист“. Не дозволяємо собі бачити у тім бажанню апеляцію до opinii чужих, хоча би й побратимчих народів, з поводу нашого „хатнєго“ непорозуміння. Не можна не згадати, що межі славянськими народами суть два, у котрих єсть партії, що нас негують як окремішню народність, — партії далеко більше впливові, ніж ті поодинокі поступові особи, котрі, як нам бажалося б вірити, можуть признати наше право. Слав'янам як и иншим народам, вільно и без того критично відноситись до діяльності наших партій. Ліпше ми готові бачити у тім якусь потребу виголошення засад, котрими поводяться освічені Українці у Росії. Алеж бажало

ся б бачити таке profession de foi у формі не маючій характера роз'єднення, а просто як вираз свого переконання. Галицькі народовці певно прилучилися б до засад усім відомих, не достачою котрих до сего часу ніхто не дорікав нашому народному напрямкови.

5. Не даючи великої ваги сёму непорозумінню, не маючому у собі нічого, що повело б нас до справжнёго роз'єднення, ми сподіваємось, що наші народолюбці як у Галичині так и на Україні не відступляться правила слабих „unitis viribus res parvae crescunt“.

Лист сей з лівобережної України, з 24 підписами, дійшов нас ненадійно, и тим більше нас зрадував. Коли в попереднім листі з правобічної України симпатії наших Українских братів висказуються условно — хоч

и вимінки там поставлені зовсім не суть того роду, щоби симпатії спиняли, и пробивається трохи недорозумінне, вимагаюче доперва вияснювань, — сей лист є нам повним доказом, що значна часть интелігенції українскої не тільки симпатизує беззусловно з руско-народною партиєю у Галичині, але й розуміє наше положінне, наші прямовання так добре, як тільки бажати б, щоб усі сини одної матери Руси-України розуміли. З цілої душі, з цілого серця пишемося на остатній уступ нинішнього листу: геть усякі непорозуміння! сполученими силами!

Мусимо враз однако висказати, що не тільки роз'єдинення, але й якого небудь більшого непорозуміння не боїмося. Як в обох листах з України, так и в поглядах и прямованнях руско-народної партії у Галичині зовсім нема значної різниці: всі ми хочемо розвивати нашу малоруску народність; всі

ми й годимося, що се тільки може статися дорогою прогресу; всі ми стоїмо за свободою як поодиноких лиць так и цілих народностей, за демократизмом и федералізмом; а що в дрібніших питаннях є деякі різниці, а навіть що одні сю а другі иншу справу кладуть наперед — се зовсім природно. Таж ні в одній партії — а тим менше у цілому народі — нема єдності всіх а всіх гадок: бувають гадки різні, але котора гадка прийметься більшістю, за тою піде и меншість. Згідність же в питаннях підрядної ваги не належить ставити нещотрібно яко *conditio sine qua non* приналежання до партії, а навіть важніші питання ставляться так тільки тогді, коли стануть наглядними и мусять доконче сейчас рішитися.

Покиж що, переводити будемо згідно ті діла, що до котрих ніяка різниця гадок між нами не заходить.

Обміна гадок однак є у всіх питаннях важна, и ми тільки вдячні будемо нашим братам Українцям, коли ві всіх справах висказувати будуть свої гадки. Ми не залишимо, коли буде треба, и наші гадки висказувати и всякими радами по можности хіснутися.

Редакція Правди.

Зрівнявши обидва листи, всякий може виробити собі суд про характер обох йїх і навіть вичитати в остатньому листу те, що в ньому говорить ся „между строкъ“. А там найбільш усього видно невдоволене, на що ми в свому листу стали на всероссійський і всеславянський ґрунт, а не на виключно український або навіть україннофільський. Для характеристики обох листів я мушу сказати, що лист наш, котрий редакція „Правди“ похрестила в „правобережний“, (як другий в „лівобережний“), був, коли хочете, теж „лівобережний“, бо під ним підписано

було по крайній мірі 25 на 31 любі-
сінських лівобережців. Далі треба ска-
зати, що під нашим листом підписались
майже всі активніщі з молодшої (з 60-их
років) генерації діячів української
справи, котрі хоч що небудь ро-
били для укр. науки, письменства,
школи, — тоді як між 24 „лівобереж-
цями“ справді робучих для україн-
ства людей не було й 3-х, а решта
були колишні українофіли студент-
ських громад 1862—1863 рр., котрі
поробились собі фабрикантами, адвока-
тами, чиновниками, такими як і всі
інші „благополучні Россіяне“, та тіль-
ки про себе іноді сумували, що ось,
мовляв, „процала наша Україна через
бісову Москву, — ну, та дасть Бог,
буде лихо й на Москву“.*) З одним

---

*) Такими словами схарактеризував
мені сих людей один старий мій гімна-
зіяльний товариш, котрий тільки посту-
пив у інший університет, сам україно-

з них я перед тим здибавсь і чимало розмовляв. Він докоряв „правобережців“ тим, що вони дуже забагато роблять уступок російській государственности (державности; порівн. Бакуніна „Государственность и анархія“), забагато покладають надії на „російський прогресс“.**)

А коли я спитав, на віщо ж нам покладати надію і що нам робити? — то дістав відповідь: „на Бісмарка, котрий колись одбере половину Росії,

---

фільствував, як другі, а потім і перестав. зробившись „адвокатом тай годі“ — навіть без усякого суму за Україною, хоч любив балакати при нагоді по українському. Коли я ему докоряв се рішуче дезертирство, то він мені одповів: „знаєш братіку, так чеснійше! Як мені бути таким українофілом, то ліпше не буду ніяким!“

**) Років через півтора один мій приятель вже почув од того лівобережця й его товаришів ще третій докір: „дуже зарані викидаєте свій прапор.“

а поки що нічого не робить і сидить мовчки“. — „А почім же й Бісмарк буде знати, „что въ городѣ NN. живеть Петръ Ивановичъ Бобчинскій, українофилъ?“ — спитав я, і, звісно, відповіді не получив. Трохи згодом до тих Бісмарко-вірців заглянув один з „правобережців“, небіжчик Чубінський, — так вони й єму вичитували теж саме. Чубінський все таки довів їх до того, що треба б усе таки вести пропаганду української ідеї серед молодіжі, та тільки Бісмарковірці признались, що самі вони нездібні до того. — „Пришліть, казали, нам кількох студентів українофілів, ми їх будемо содержувати навіть, а вони хай привертають до українства тутешну молодіж.“ Багато було у нас сміху з за сього проекту вислати в NN. якихсь українофільських в'їлахів на роспід.

Окрім таких українофільських „воздиханців“, або ох-ох-онців*) під-

писали лист 24-х кілька зовсім молодих гімназистів. В усякім разі „лист з лівобережної України“ зробив свій ефект у Львові. Ефект той видно в словах редакційної замітки Правди: „значна часть інтелігенції української симпатизує безумовно з руско-народною партією“. Получивши такий абсолюторіум, львівський народовський штаб махнув рукою на всі опозиційні голоси, не печатав уже ні січових статей, ні „правобережної“ відповіді на замітку редакції „Правди“ до першого листу, ні відповіді на „лівобережний“ лист, в котрій між інчим ставилось питання про те, що формула поверховно-національна: „в своїй

---

*) В Московщині, кажуть, така секта єсть, котрої адепти чекають кінця світа а поки на зборах що неділі зітхають ох-ох-ох! над гріхами мира, що однакож не перешкоджа їм грішити як і другі цілий тиждень.

хаті своя правда і сила і воля⁴ не може задовольняти реальних потреб людности, що для неї завше важно знати, яка правда, а що спеціально для Українців навіть з національного погляду треба вяснити, якою правдою можемо ми вбільшити свою силу, добитись своєї волі й своєї хати. Не стали слухати львівські народовці й ніяких наших уваг проти їхньої організації й комерческого напрямку Тов. імени Шевченка.

Тільки ж в остатнім вони перетягли струну. Навіть „лівобережці“ обурились, коли дізнались про статут і напрямок товариства того й довідались, що воно, нічого не зробивши просто для науки й письменства, почало з того, що зробило довгу на 4000 гульденів. Про те обуренє переказував мені один з немногих справді робучих людей з лівобережців, починавший

беллетрист справді з талантом і реальним напрямком. Перекинувшись думками, ми побачили, що в нас нема ріжниці, й надумались, щоб мені поїхати в один з „лівобережних“ центрів, щоб там поговорити про галицькі справи з найголовнішим проводирем „лівобережців.“ А треба сказати, що ті лівобережці ще менш ніж правобережці ознакомлені були з дійсним станом річей в Галичині, ще менше мали постійних, впорядкованих стосунків з Галичиною.

Чудно справді стоїть галицька справа в Росії в загалі, а ще чуднійше серед українофілів, як і серед московських славянофілів!

Серед звичайних російських громадян усяких напрямків панує повнісінький індиферентизм до Галичини. Не всі навіть знають, що там живуть „Русские“, чи „Русини“, „Малороссы“, — а хто й зна, то якоесь не памята

того. Через те чоловік, котрий побивається галицькими справами, перш усього дивує Россіян. От над таким індіферентізмом і відповідним єму незнатем стоїть, мов побічна латка, обовязок українофілів, як і москвофілів, піклуватись про закордонних братів, сімпатизувати їм. І українофіли, і москвофіли мають своїх обовязкових фаворитів у Галичині, але з сього зовсім не виходить, щоб вони їх знали, а ще менше, щоб у всьому сімпатизували їм. Зовсім напроти. Мені самому доводилось чути від гр. Уварова, — правда тільки на половину славянофіла, іронію над Головацьким. Один московський літератор, бувший близьким сотрудником Івана Аксакова, розказував мені анекдоти про явну нехіть сього „апостола панрусизму“ спеціально до братів Галичан, котрих доннісі він печатав у своїй газеті і котрим платив за се гроші.

В українофілів російських звичайне подибуєте фрази: Галичина — єдина наша земля, в котрій наша національна справа поставлена явно, вона вивезе й нашу справу і т. і. Тільки ж такі фрази не перешкоджають тому, що напр. я так обрид навіть своїм найблизшим приятелям своїми неперестанними розмовами про Галичину, що мене прозвали „Михаїль Галицькій“. Коли українофіл загляне за офіціальну етикетку, по котрій він судить про братів Галичан, та вбачить їх дійсну суть, то його бере така нехіть, що він не хоче й слухати таких навіть намов: Галичина безпреміяно вивезе нашу національну справу, та перш усього вона потребує заходу, навіть і з нашого боку, бо се тепер Авгієва стайня, з котрої перш усього треба й нам допомогти вивезти маси багна, що душить усі свіжі парості. — „Нехай їм сто чортів!“ кричить на такі на-

мови й найгорячіший українофіл, коли хоч трохи познайомиться з галицькою дійсністю.

В остатні роки відносини трохи змінились, — бо й Галичина пішла наперед: там єсть уже люде, котрі хоч знають, що навкруги їх багато багна. Та ще недавно один українофіл і при тому далеко не „правобережний“ і навіть москвоненавистник, придивившись до галицьких народовців, найбільш у Львові, писав мені: „Господи! коли хочеш карати Россію й Україну, карай їх огнем, мечем, чим хоч, — тільки не прилученєм Галичини, бо в нас же й свого смітя стане Дніпро перегоридити, а що ж буде тоді, як Галичане посунуть до нас цілою хмарою на учителів, на станових і т. п! Пропали ми тоді на віки! NN. каже, що Галичина, се телефон, по котрому цивілізація буде переходити з Європи

в Азію..... Але по сьому телефону йдуть і доноси“... .

От так то й у 1873—1874 рр. коли через справу Товариства імени Шевченка „лівобережці“ почали знайомитись з дійсною Галичиною, то обовязковий оптимізм став ламатись і в них. Коли літом 1874 р. я прийїхав у згаданий лівобережний центр, то застав там перш усього безмірно менше знакомства з Галичиною, ніж навіть у Києві, бо туди й „Правда“ доходила дуже неаккуратно, так що тамтошні дописувателі „Правди“ навіть тільки через мене довідались, чи напечатано в „Правді“ що з їх творів, чи ні.*)

---

*) Пересилка „Правди“, йшла туди дуже неаккуратно між інчим через те, що тамтошні укр. патріоти боялись дуже часто получати „Правду“ в листах, а також не хотіли просто вписати свої імена між абоненти в одній київській книгарні, через котру получалась „Правда“ лівобережцями.“

Про товариство імени Шевченка були там дуже неясні звістки, окрім того що К. Сушкевич писав, що получених перше грошей (6000 рублів—9000 гульденів) не стало на закуплене самої тіпографії, і що на ту справу треба ще щось зо 3000 рублів (котрі й були вислані). Ся недостача порядком дивувала не тільки мене, але навіть і „лівобережців.“ Потім мені довелось бачити тіпографію товариства імени Шевченка й особисто познайомитись з тіпографськими справами, і львівська товариська тіпографія мені видавалась замалою на ті гроші.

При випорядкованю єї безпримінно мусіла бути чи недбалість одних, чи неаккуратність, а може що й гірше других. В усякім разі навіть голова лівобережних українофілів був невдоволений Львовянами і починав признавати, що не одна біднота на гроші є причиною малих прогресів у Галичні,

а є глибші причини. Про се розмавляли ми 4—5 днів, або ліпше ночей, і таки зійшлись на практичних пунктах, хоч і розходились в теоріях. Лівобережний філософ державсь догмату, що Россія гние на всьому тілу і підкріпляв сей догмат навіть тим аргументом, що в Россії тепер найліпший писатель — Щедрин, сатирик, а сатира б то по-являєть ся завше у народів в часи гнилости, перед смертю. (Я сей аргумент чув і перед тим і після того од кількох лівобережців тими ж самими словами). Гнилизна Россії, по єго думці, труїть і нас. Філософ напрімір признавав, що лівобережці нічогосінько не роблять для України, тоді як правобережці все таки щось та роблять, та поясняв се так: „У Вас ще нема судової реформи 1864 р. з адвокатурою, сього аногею російського прогрессу; як буде судова реформа й на правім боці Дніпра, все стане, все здеморалі-

зується й там". На запити, що ж нам робить, лівобережний філософ давав відповіді то темні, то зовсім фантастичні, хоч з рештою, коли я його спитав про бісмарковірство, то й він засміявся. Ясніше всього було в нього таке: „треба хоч морально відділитись від Росії й єї гнилизни, і заложити собі хоч моральну точку опори на нашому національному ґрунті, в Галичині“.

Я вхопився за сю точку опори й доказав лівобережному філософу, що Галичина така, як вона є, не може нам послужити ні до чого, а сама му-сить бути перше зреформована. Філософ був усе таки старий прогресист та ще й доброї школи і усяка Сушкевичівщина й Качальщина була й єму смішна і противна, то ми без великого труду погодились з філософом (аз беллетристом ще лекше) і поклали навіть на письмі *pacta conventa*, як ми їх

назвали, шуткуючи, по нашому полтавському звичаю.

Сі *pacta conventa* були власне ті самі, котрі уложені були в часи мого пробутку в 1873 р. ві Львові, то б то: „Правда“ мусить давати місце голосам усіх українських напрямків, а Тов. ім. Ш-ка мусить бути осередком наукового й письменського руху всеї Ураїни і статут его мусить бути змінений відповідно тим основам, котрі були уложені в першому редакційному комітеті при мойій присутності ві Львові.*) Спеціальну вагу положили ми на те, щоб членами това-

---

*) Як видно з сегорічних (1883 р.) розмов на зборах Тов. ім. Шевченка й у пресі галицькій про реформу Товариства, реформісти в ньому прийшли майже до нашого пляну аж через 15 років після на с. Скілько ж ще років пролетить, аж поки Товариство дійсно зреформується?!

риства могли бути й російські Українці, а коли б цього не могло бути по австрійським законам, то щоб в усякім разі рокові збори членів товариства одбувались в час, коли найлекше могли прийти в Галичину гості з російської України, щоб вони *de facto* мали доступ до всіх справ товариства і могли впливати на хід їх. Ріжниця ваги сих *acta conventa* від торішніх у Львові була тільки в тому, що тепер вони мусіли пітти у Львів в імени „лівобережних“, ортодоксальних українофілів, та ще покликаючись на авторитет 9.000 рублів, правда, вже висланих наперед*). Такі *acta* вмовлено було послати у Львів як найскорше.

---

*) Для характеристики „лівобережних“ патріотів я м ушу сказати, що ті гроші були не збірні, а майже всі, коли не цілком усі, дані були одною особою, досить богатою.

Тільки ж тижнів через 3—4 прийїхали оба ті лівобережці у Київ і сказали, що Раства ще не послані в Галичину, що може ще що треба буде додати після нових, ширших розмов. Воно було й добре, бо на той же час прийїхав у Київ подивитись на археологічний зїзд і січовик О. Т. Він додав нового матерїялу для характеристики галицьких стосунків. Раства були на ново переглянуті і ратїфіковані... Тількиж я й доси не знаю, чи були вони одіслані в Галичину, чи ні. Коли я був через рік у Львові, то К. Сушкевич присягавсь мені, що він нічого не получав. До лівобережців же ніяк було й приступитись, бо саме в Августі 1874 р. почались по всїй Росії арести „народників-соціалїстів“, а всердна провінціальна жандармерія пошукала в паперах, де в кого і з лівобережців, і хоч нічого не знайшла і нічого їм не зробила, та лівобережці

так тим налякались, що переказували, щоб до них од нас ніхто не йїздив і не писав.

Так цілісінький рік всі сеї дипломатії з львівськими народовцями і з поводу йїх звівся на ніщо.

О. Т. був не єдиний австро-руський гість в Києві в часи археологічного зїїду в августі 1874 р. Залишивши навіть Головацького, було там ще кілька Галичан і Буковинців. Не можна сказати, щоб вони підняли добру славу закордонних братів у Росії.

З поводу Головацького вийшов incident на самому зїїзді. Він читав реферат про Русинів австрійських і йїх відносин до сусідів, реферат переважно географічний (майже те саме, що написано в передніх словах до єго збірки пісень). Між інчим він виставляв, що Русини б то більш охоче зближаються з православними Руминами, ніж з католиками-Поляками. Фра-

за ся була трохи загострена в звичайному стилі антипольського православно-руського напрямку. Тим образились другі гості, а найбільше Поляк гр. Дзялинський, делегат познанського „Towarzystwa Przyjaciół Nauk“, і католицький прелат Дудик з Моравії. Вони заявили передсідателю гр. Уварову і ген.-губернатору кн. Дондукову-Корсакову, що вийдуть з Київа і оголосять протест, коли їм не буде сатісфакції проти обиди, що наніс Головацький Полякам як нації, і римсько-католицькій церкві.

Сей скандал був зовсім не на руку спеціально плянам гр. Уварова і тим надіям, котрі він мав на результати зйїзду, хоч сі надії і так уже були вкорочені. Про їх мені розказував сам гр. Уваров і я думаю, що буде до речі й тут згадати про те. Гр. Уваров хотів, щоб київський зйїзд мав всеславянський характер, щоб

туди прибуло як найбільше західних Славян і щоб там уложено було видавати *Corpus inscriptionum slavicarum* і вибрано для того спільну редакцію, котра б і була мов проба всеславянської наукової корпорації. З такою думкою гр. Уваров обійхав західну Славянщину, порозумляючись скрізь з науковими авторитетами. Звісно, найтрудніше було намовити до приїзду в Київ Поляків. Але познанське товариство „Przyjaciele Nauk“ і навіть Краківська Академія згодились прислати в Київ своїх делегатів. Остатня вибрала гр. Уварова своїм почесним членом, а поряд з тим вибрала дійсними членами двох російських Поляків: старого Маційовського і другого когось — не памятаю. Оба люде мирні, до політики не належні, а Маційовський навіть польський славянофіл. Тільки ж в Росії є закон, що рос. підданий не може бути членом заграничного това-

риства без дозволу уряду. Певно, того закону не знав і сам гр. Уваров, а через нього всі его пляни пішли марно. Яксь там петербурська канцелярія взяла та й не дозволила Маці-йовському і другому польському вченому бути членами краківської Академії!

Звісно, краківська Академія образилась і не послала свого делегата в Київ. Не схотів йїхати туди й Русин проф. Шараневич, член краківської Академії, а далі зреклись прийїхати й члени хорватської. З боку познанського „Towarzystwa Przyjaciół Nauk“ було ознакою великої толеранції, що воно прислало в Київ свого делегата, і конечно, треба було всього нагніту тевтонського на познанських Поляків, щоб попхнути „Towarzystwo Przyjaciół Nauk“ до такого „панславїстичного“ за-

ходу.*) Всі російські вчені, зібрані в Києві, зрозуміли змісл приїзду гр. Дзялинського і привитали його як найліпше, так само як генер.-губернатор кн. Дондуков, котрий тоді в загалі держав себе найліберальнішим джентльменом. Коли се являється incident Golovatzki! Гр. Уваров і кн. Дондуков ледви втихомирили гр. Дзялинського тим, що обіцяли йому зробити авертісмент Головацькому (которий зараз же й вийхав у Вільну) і що гр. Уваров в остатній промові в кінці зїїзду скаже таке, що мусить задовольнити образившихся. Він і сказав буквально: „Всѣ рефераты отличались научнымъ достоинствомъ и спокойствіемъ, кромѣ одного... о чемъ можна только пожалѣть“.

---

*) Интересно, що як тільки гр. Дз. вернувся із Росії, так зараз пруська поліція обшукала льокаль і папери „Тов. Przyjaciół Nauk“.

Коли я розказав про гр. Дзялинського в Києві, то вже прибавлю ще кілька рядків, хоч вони й не вяжуться просто з австроруськими сюжетами моїх споминів. Я сказав, що члени зйїзду, Москалі як і Українці, дуже раді були приїзду познанського делегата й усяко старались, щоб не образити Поляків, з котрих було ще кілька з Варшави і з нашого краю (як д. Осовський з Волині, Руліковський з Київщини і др.). Навіть при такому сюжеті, як українські думи, обходжено все, що могло б уразити Поляків.

— „Не треба їх зачіпати! — казав мені Срезневський, — їм і так важко“. Для всіх не-Россіян з їх мовами було одведене осібне засідання, де кожний міг читати реферат по своїому. Презідував там Француз Леже, читали по сербському, по чеському, по німецькому (моравський Славянин Дудик!). По польському читав гр. Дзялинський

(варшавські професори читали по російському). То було перше публичне польське слово в Києві після 1863 р. (окрім коецьолу). В нас (Українців і Москалів) було положно рукоплескати Дзялинському, що б і як би він не говорив. Сповнити сей обовязок було для нас трудненько, а надто Українцям, котрі лише Москалів розуміли слова гр. Дзялинського. Познанський делегат читав про новійші праці по археології в Польщі і преспокійно записав до Польщі й нашу правобічну Україну та тільки назвав тут праці самих Поляків. Виходила маніфестація Польщі од моря до моря, історичної Польщі, на котру, звісно, не пристане ні один сурйозний Українець. Оглянув я залу в середині реферату гр. Дз. і побачив на виду многих Українців вираз: „Ну, сказія“. Та нічого було робити. Аргумент „де наше не пропадало!“ взяв гору і всі ми, як

і Москалі не пожалували рук плескати, коли гр. Дз. скінчив.

Плескали впрочім не одні Українці й Москалі, члени зйїзду; плескала й публіка котрої звичайно було дуже багато, на диво закордонцям, навіть петербуржцям і москвичам. На інтернаціональне засідання прийшло багато Поляків, котрі поплескавши гр. Дзялинському, массою почали виходити з зали і кілька мінут не давали починати слідуочого реферату. Публіка гляділа на сей ісход здивованими очима, а багато з легкою усмішкою! „Що вони, приходили робити кляку гр. Дз-ому?“ думалось і говорилось тоді не одним. „Не варто було турбуватись, — і так оплесків би не бракло!“

На скільки наша Україна могла б пітти за „свою землю“ для гр. Дзялинського, можна було бачити із того, як він розумів мову українську, коли зйїзд слухав співи кобзаря Вере-

сая. Мені довелось стояти коло познанського делегата, і всякий раз, як він бачив, що слова Вересая робили сензацію, обертавсь до мене по французькому: „Що таке! Що він сказав? Переложіть мені!“ Я перекладав. Коли се Вересай, котрий не чув про *Congressus inscriptionum slavica-gum* і не був посвячений в секретри археологічної дипломатії, виголосив фразу пісні, котра по козацькому зачіпала Польщу. Сензація!

— „Що таке сказав він? переложіть мені!“ промовив судорожно гр. Дзялинський. Я покірно переложив. Сусіди глянули на нас довгими оглядами. Я по троху одсунувсь од познанського гостя, щоб положити кінець моїй ролі драгомана між такими двома синами „*polskiej ojczyzny od morza do morza*“...

Перед тим, чи незабаром опісля довелось мені розмовляти з гр. Дзя-

линським на бенкеті, котрий давав членам зїзду тодішній голова Київа, звїсний богатир Демїдов кн. СанДонато. Гр. Дз. сам звїв розмову на те, як би можна було погодити інтереси Русинів і Поляків і в загалі польську справу в Росїї? — Дуже просто, — відповів я, — треба, щоб Поляки ясно поставили свою програму автономії для правдивої Польщі, а не історичної.“ — Що то таке правдива Польща? — В гряницях етнографічних, — провінції де люд польський. — Якіж сі гряниці? — спитав гр. Дз. Я спокійно сказав примірні гряниці. — Але се дуже мало! — замітив граф. Я нічого не відповів. Тут підступив наш Лорд-Мер і покликав нас до розкішного буфету... Потім вже через кілька тижднів по зїзді один знайомий Поляк розказав мені, буцім то гр. Дз. жалівся, що „Українці поставили йому умови для згоди з Поляками далеко тяжші, ніж

Москалі, що Др-ов на офіційальному бенкеті у київського голови забажав розділу навіть Конгрессівки і Галичини, і що Полякам ліше трактувати з московськими аристократами, ніж з українськими хлопоманами“... Я тим більше засміявся на таку звістку, що як раз в той час читав у „Словѣ“ д. Площанського темні наздогади на incident з Головацьким і жалощі на те, що на київському зїзді коаліція московських вельмож, Поляків та українофілів зневажила правдивих руських патріотів і демократів!:

Сей куріоз вяжеться з другим incident-ом — межі мною і д. Площанським, хоч він одбувся збоку від зїзду. Про сей incident пішла чутка в Галичині на різні лади, то я мушу розказати його тут точно.

Sic fata tulerunt! Щоб сей incident почавсь, треба було, щоб я перед зїздом вийхав з Київа на

Волинь, щоб потім поспішаючись на перший день зйїзду, спізнився, скачучи цілу ніч кіньми до поїзду в Полонному, щоб чекав там вечірнього поїзду, потім перемінив вагон у Казятині, де сходяться дві дороги з Брестя і з Волочиська.

Змучений другою нічю без сну, впав я в Казятині на ослінчику вагона і почав дрімати, коли чую, що увійшовші після мене два панки щось недовольно проміж себе бурчать, позираючи на мене. Думаю, мабуть сподівались простягтись оба, кожний сам на ослінчику. Прислухаюсь до мови: якась чудненька. Трохи згодом один з моїх *vis-à-vis* щось промовив по польському до якоїсь дами справа од проходу (в Росії вагони американської системи з проходом по середині). Почалась досить голосна польська розмова. Я підвівсь. *Vis-à-vis* пита щось і мене — по німецькому. Я відповів раз і в другий.

— Ви русский (Russe)? — пита мене панок.

— Так; а Ви?

— Я теж русский, — каже, все по німецькому.

— Так що ж говорите до мене по німецькому? — питаю.

— Та я, бачите, не знаю, як сказати, чи я русский, чи Малоросс... я Галичанин.

— Ну, то все рівно: руський, Русин, Малоросс, — говоріть по своїому.

— Ні, не все рівно, — каже. — І у Вас в Росії, і у нас в Галичині діляться, сваряться з за того, як зватись, як говорити.

— Та нехай сваряться й діляться, кому вгодно, а Ви говоріть по своїому, як у Вас люде звичайно говорять, і звіться, як вони звуться, то може й другі сваритись перестануть.

Слово за слово, дійшло до дета-

лів про сварку, до вартости єї, до частоті переміни прапорів у Галичині.

— А я знаю, звідки у Вас в Росії такі думки про нас, Галичан, — каже мій *vis-à-vis* своїм язичієм, котре Галичане певної партії звать „твердим русским язиком“. — Се все Драгоманов очернив нас за польські гроші. О, йому багато грошей платять Поляки за єго писання! Сей чоловік багато нам нашкодив.. Через нього я не знаю, чи до ворогів ми йдемо, чи до своїх приятелів.

Товариш мого собесідника, молодший і висший, з лиця інтелігентнійший, давно вже показував ознаки неспокою при балаканю свого сусіда, пробував удержати його короткими фразами, а тепер заговорив горяче теж язичієм, та трохи більш подібним до російщини.

— Та на що Ви піднімаєте тут наші галицькі глупости?! Я Вам казав не раз: залишить їх тут, то все

буде гаразд. Тут нікому до них нема інтересу.

Але сусід не втихомирювався і говорив досить безпорядно проти Драгоманова, проти „польських“ (!) часописів, як „Петерб. Вѣдомости“ „Вѣстникъ Европы“, проти закуплених Поляками українофілів.

Я спитав, чи й Шевченко і Костомаров закуплені Поляками?

— Шевченко і Костомаров так собі грались, бавились у пусті поезії. У Вас тут в Росії то все нічого, іграшка пуста, а у нас шкода, у нас Поляки підпирають такі іграшки, щоб погубити нас, Русинів. А може й Вашим українофілам платять, як нашим та Драгоманову.

— Ах, та оставте Ваші глупости, — намовляв сусід. Ми йідемо за ділом сурйозним, дайте спокій галицьким глупостям...

Я догадався, що оба вони йідуть

в Київ на археологічний зйїзд і поспитав їх. — Так, кажуть.

— Ну, слухайте, кажу. І моя рада Вам: залишіть Ви галицькі формули, а лише придивіться в Києві до обставин, як вони єсть, та тоді й будете судити. А то ось Ви скажете наур. у Києві, що Др-ву Поляки великі гроші платять, а там же знають, що у Др-ва нема ніяких грошей, ні великих ні малих. Або ще лише, скажете, що Костомаров 22 томи праць своїх міг за які небудь гроші написати, або для іграшки, і тут же побачите самого Костомарова, побачите, як його поважають усі, Українці і Москалі... Почуєте, що й Шевченка шанують усі і поезії єго зовсім не пустими іграшками вважають... То Вам же буде гірше.

— Еге, еге, оставте наші галицькі глуности, — твердив усе другий.

Але перший не втихав, все говорив, все жалівсь на українофілів і По-

ляків, що йдуть вкупі проти, „насто-
ящихъ русскихъ“.

— Та й що таке страшне в українофільстві? питаю. Аджеж у Вас по черзі всі були, коли хочете, українофілами: і Головацький і Дідицький. Та й од Поляків треба, звісно, права свої боронити, але ж не гризтись з ними за те тільки, що вони Поляки.. Адже ж і Ваші „настоящіє рускіє“ не раз казали, що вони теж раді помиритись з Поляками, аби на чесному миру.

— Ніколи вони сього не казали, — кричить.

— Ну, ось, кажу, а в „Словѣ“ напр. в початку „угодової анкети“ Лавровського?

— Не правда, кричить, ніколи я такого не писав!... То все Драгоманов набрехав вам!..

Ну, думаю, понались ми з д. Площанським ще ліпше, ніж два редактори в „Записках Пікквікського

Клубу“. Бачу, що чоловік зовсім не-самовитий стає, сам починаю говорити тихше, щоб перервати бесіду.

Д. Пл. не вгамовується, гарячиться, так що сам чує потребу вийти з вагона на платформу охолодитись.

Тим часом товариш єго заявля мені, що він хоч і йде вкупі, але не має нічого спільного з д. Пл-им, і почина мене роспитувать, чи я бував у Галичині, що я так обзнайомлений з галицькими справами і т. д. Потроху круг запитів звужується, і мене вже просто питають, хто я такий. Я подав свою карточку... Tableau!...

Я заспокоїв обох подорожніх і питаю, що коли вони йдуть у Київ, то чи не можу я чим служити їм?

— Нас стрітить гр. Уваров, — каже гордо д. Площанський, — і все нам устроїть. — Товариш єго був покладніщій и ми розмовились про зїїзд, про реферати. Він, як людина акуратна,

йїхав у Київ за дозволом Шкільної Ради і віз реферат — палеографічного змісту, дуже інтересний для спеціалістів. — По якому будете читати реферат? питаю. — По латинському, каже. *Praktisch und wissenschaftlich!* подумав я на панславістичній мові.

В Києві на дворці не тільки не було ніякого гр. Уварова, але й нікого з членів господарського комітету зїїзду, ні бюро для свідомости гостей. Навіть д. Пл. притих і згодивсь проїїхати зі мною в університет, щоб там довідатись про те, куда їім удатись. Там теж ніяких вказівок не було, окрім того, що в 11 год. буде отвертий зїїзд. Тоді я порадив гостям їїхати до готелів, про котрі читав у газетах, що в них замовлені городською думою нумери для членів зїїзду, записав їім імена готелів, оддав свою коляску — і ми розпрощались досить добродушно.

Через кілька годин, при отвореню зїїзду в університетській залі д. Пл. пройшов поуз мене не поклонившись, тоді як товариш его стискав мені руку і потім зробив навіть візит. Коли я оддав візит, то застав галицького вченого за роботою перекладу свого реферата з латинського на російське. Інакше, звісно, бути не могло. На засідання зїїзду оба Галичане приходили рідко. Реферат читав молодший, по російському, зовсім чисто, хоть з акцентом; очевидно йому хто небудь виправив его переклад. Так в половині зїїзду чую, що гр. Уваров каже одному вченому, мойому близькому приятелю :

— Як не соромно Др-ву, що він йїздив у Галичину підбивати тамтошніх Русинів, щоб вони не ходили в Київ на арх. конгресс? *)

---

*) На ділі я писав кому міг щоб приїздили як найбільше та привозили рефе-

Приятель мій і очі виставив. — Та Др-в і не був у Галичини сего року. — Як це був? каже Уваров. Він і прийїхав з Галичини в купі з Площанським. — Приятель, котрому сцена в вагоні була відома, взявсь за боки.

— Прийїхав, каже, і з курїозами, та тільки з Казятина, а не з Галичини.

— З якими курїозами? — Той розказав. Гр. Уваров перше сміявсь, а далі каже:

— Однако, это чортъ знаетъ, что такое, такъ врать! Меня самымъ положительнымъ образомъ увѣряли, что Др-въ былъ въ Галиціи и отговорилъ многихъ Русиновъ ѣхать въ Кієвъ...

Зйїзд кінчавсь. . Члени виріядились на археологічну екскурсію по Дніпру, що взяло два дні. Вернувшись, довідуємось, що в Кієві случились арести,

рати, щоб було читано й по нашому. Та з українофілів ніхто не поїхав окрім О. Т. і то без реферату.

а в других місцях ще більше... То були арести тих соціалістів, з котрих через 4 роки судилось 193, а наарестовано було 1400 чоловіка. Хоч у Києві було всього 5—6 арестів, та все таки сум найшов і на членів зїїзду. Всі поспішались кінчати. Через два-три дні після перших арестів у „Кієвлянинѣ“, котрий лютувавсь на зїїзд через те, що українські реферати мали видиму пошану, появилсь лист д. Площанського з плачем на Київ, як на головний центр нігілістично - українофільсько-полонофільської пропаганди в Галичині, а найбільш на одного „извѣстнаго своєю злонамѣренностію кїєвскаго корреспондента „С. Петерб Вѣдомостей“ и „Вѣстника Европы“. Здибую я гр. Уварова.

— Вы, надѣюсь, не будете отвѣчать на письмо Площанскаго, каже.

— А почему же? питаю.

— Да вѣдь онъ непроходимо глушь!...

— Не безпокойтесь, не буду! кажу. *)

Через день-два зїїзд скінчивсь... Зайшов я ненароком в одно кафе на

---

*) Треба сказати, що під екскурсію на пароході по Дніпру гр. Уваров мав зо мною довгу розмову, щось годин зо дві, про речі українські і славянофільські, про мої статті в „В. Евр.“ між інчим і про Галичан. Він виставляв мені на вид, що не поділя всіх поглядів моск славянофілів, що навіть в 1867 р. навмисне вийхав із Москви в часи етнографічної виставки, щоб не бачити, як західні Славяне і Москвичі дурили одні одних, на половину наївно, на половину свідомо; що ще менше хвалить політику обрусенія. (Тут він мені розказав історію з краківською Академією і т. п.). Казав навіть, що більшу половину поглядів моїх, виложених у статтях в „В. Евр.“ він сам поділя. Але, каже, Ви міри не знаєте, особливо критикуючи других... Вам мало розбити, Ви хочете добити людей показати, що вони цілком дурні, навіть тоді, коли й так видно вже, які вони.

Крещатику ; читаю газету. Коли входитъ пр. Леже, пильно дивиться на мене, а далі каже по італьянському :

— А Вас не арештували ?

— Як бачите, кажу.

— А мені сказано, що Вас уже замкнуто.

— Хто ?

Не сказав.

По дорозі захожу в університет, сиджу в лекторії профессорській. Входить один профессор-натураліст, трохи нагадууючий гоголівського Ноздрева характером. Стає в дверіх, христиться :

— Святъ, святъ, святъ ! Драгомановъ, откуда Ви ? Изъ подъ аресту ? !

— Ну, ось ! Хто вам сказав ?

— Та мені казали, що арештовано одного профессора філолога, так я й подумав на Вас.. казали ще, що він з Галичанами має стосунки.

— Та й я чув подібне — відповідаю, — так я подумав на іншого.

— На кого? — спитало мене кілька голосів од разу.

— На Гогоцького, кажу. (Гогоцький між інчим зносивсь здавна з галицькими „словістами“ і йому прислана була нотім денеша з Галичини, буцім то я держав на мітингу в Галичі промову про те, щоб одділити Україну од Росії до Польщі).

При імені Гогоцького професорська лекторія оголосилась „реготом неказанним“, мов гомерівський Олімп.

— І я чув про Вас таке ж саме, — сказав мені один юрист, коли незабаром ми виходили поряд з університету. — Ви мусите стерегтись .. Єе один із способів доносу, пускати чутку, що вже арештовано когось ..

Д. Пл. вернувсь у Львів, і там у „Словѣ“ почав уже цілком отвертву кампанію проти „злонамѣреннаго“

корреспондента „Спетерб. Вѣдом.“ и „В. Е.“, називаючи його по імені й прикладаючи йому новий епітет „Бакунинско-польській агентъ..“ А поряд з тим звістки про арест пр. Драгоманова появились і в німецьких газетах ..

Були в Києві в часи зйїзду і Русини буковинські Два, здається, були записані й між членами зйїзду, але майже не показувались там, хоч прислали чи привезли інтересні церковні речі на арх. виставку при зйїзді Один раз стояв я в залі виставки коло якоїсь вітрини з одним профессором Москалем і проф. Волод. Антоновичем, котрий був секретарем зйїзду. Підходить до остатнього Буковинчик, щоб щось сказати про буковинські речі; говорить по німецькому! „Не впусти́ть окказі́і, кажу я Москалеві, прислухайтесь, бо такого дива не скоро побачите! Німці сміються, що мовби то в Празі в 1848 р. на конгресі Славян можна було порозу-

мітись тільки на німецькій мові і звать ту мову: die panslavische Sprache. А ось тут Ви бачите, що вже німецька мова стає die panrussische, або навіть die pan-kleinrussische Sprache!

— Як то так? пита Москаль. Я пояснив.

— Ну, господа Малороссы, курьезныя вещи у Васъ дѣлаются! каже Москаль.

— Не перечу, — кажу — та возьміть і Ви на себе хоч 25⁰/₀ вини в таких курьозах...

Після зйїзду вже довідався я, що в Києві був іще один буковинський Русин, на половину, коли незовсім народовець навіть. Тільки ж він не показавсь на зйїзді, по крайній мірі не признавсь нікому ні з членів, ні в бюро. І в городі не показавсь ні до одного Українця, а за те був у Рігельмана, председателя славянського благотворительного комітету...

Зовсім сумний білянс треба б бу-

ло вивести для наших австроруських стосунків і на арх. зйїзді 1874 р. й за весь той рік, як би не пробуток у Києві О. Т., що мав між своїми наслідками владженне колекції російсько-українських книг у Відні. Ще побачившись в 1873 р. у Відні перший раз з О. Т., почув я од нього, що тамтошні книгарі беруть подвійну, чи й навіть більшу ціну за книги російські і що се спиняє навіть віденьську університетську бібліотеку купувати безусловно потрібні російські наукові видання. Я взявсь доставити через київського книгаря скільки вгодно книг по звичайним російським цінам, з тим, щоб за них оплачено було рублями по звичайному ж курсу.

Віденьський університет закупив щось на 500 гульд. чи рублів книг по росс. історії й етнографії, в тім числі й по українській: літописі, збірки, комплет Соловйова, Костомарова і т. і.

Підчас пробутку О. Т. в Києві був уложений лист книг менше спеціальних по російській і українській літературі, історії, етнографії для бібліотеки Січі. Тенер закупка і російських книг на кошт українського кружка перейшла з меншою опозицією, бо закупка велась через ту книгарню, котра мала на продажі й мої праці і видання, в котрих я мав свою долю*). Так

*) В 1871., коли в нас почались перші стосунки з січовиками (див. частина II. стор. 65), один український приятель писав мені:

„Отноительно Галичанъ нѣчто приняи изъ Вашего мнѣнія, со многимъ не согласились. Раздѣлили книги на три разряда: первый разрядъ спеціальнаго свойства, 2-й разрядъ такихъ, которыя хотя и относятся къ краю, но писаны иначе; 3-й разрядъ — книги реального содержания (Пушкинъ, Гоголь, Островскій) съ общимъ значеніемъ. Изъ перваго разряда рѣшили послать всѣ, какія собрать можно, тѣмъ больше, что они боль-

за 1874—1875 рр. вислано було з Києва в бібліотеку Січі книг не менше, як на 500—600 рублів. Окрім того мені пощастило справити туди кілька періодичних видань і книг і з Петербурга, при чому поміг один звисний писатель російський, родом Українець, сотрудник петербурських радикальних журналів. Я було сподівався припрягти до тогож і ліберальніших славянофілів, як проф. Ореста Міллера, або Дм. Ілловайського, котрий ще тоді не зовсім відділявся від западників.

шею частію намъ дешево стоять, иногда же ничего. Изъ второго разряда послать по одному экземпляру т. к. ихъ приходится покупать на чистыя деньги, — книги 3-го разряда только рекомендовать съ просьбой высылать на покупку ихъ деньги впередъ. Идею Вашу поняли во всей ея дѣльности, но просвѣщаютъ Галичанъ, стоящихъ на докарамзинской ступени развитія, просвѣщаютъ на наши почти отсутствующія средства — не можемъ“.

Багато я розказував їм про потребу впорядкування колекції російських книг по бібліотекам для молодіжї в австрійській Русї і доказував їм, яку шкоду робить навіть для інтересів російської громади „Славянський благотворительний комітет“ тим, що ширить між зах. Славянами, а особливо між Галичанами, саму тільки кружкову московсько-славянофільську та мертву православно-попівську літературу і що треба ширити в Славянщині правдиву, громадську російську літературу і науку всіх напрямків. Я не ховавсь од моїх собесідників, що маю при тому й цілі українські, що мені ходить о демократично-прогресивний напрямок серед зах. Славян, а спеціально серед австр. Русинів, і що я жду, що російська література і письменство pomoже зросту того напрямку, а через нього навіть теперішні „москвофіли“ серед Русинів стануть

прихильніші і до українського поступового народовства, та з другого боку й теперішні українофіли залишать своє москвожерство. Можна було сказати, що й тут я хотів довести до общаго кавардака (*destruam et aedificabo!*). Та через те мої московські й петербурські вчені приятелі (тоді!) були глухі до моїх намов і не дали ні одної книги для галицьких товариств, котрі я їм рекомендував.

Дальше я розкажу, в якому мізерному стані по часті російських книг застав я власне москвофільські товариства в австр. Русі й Відні, коли я оглянув їх в 1875—1876 рр.

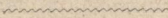
Бібліотека ж Січі вже в 1874—1875 рр. стала найбогатшою в усій Австрії на книги українські, а при тому й на російські не біднішою або може хиба трохи біднішою од бібліотеки пражського музею.*) Січова бібліотека між інчим мала великий вплив на ви-

робку нових прогресивних елементів у Галичині, тих „молодших народівців“, на котрих власне лежить від кількох років майже вся справді користна народова праця по „провінціям“ в Галичині, від чого між інчим виходить і те, що „провінціальні“ діячі там власне культурнійші, прогресивнійші і менше затуманені партійно-націоналістичною темнотою, ніж „столичні“, львівські, а при всьому тому національний, русино-український бік їх народовства стоїть висше всякого сумніву.

Женева 30. Юня 1889.

---

*) До того ж заходом О. Т., при грошовій запомозі трьох Українців (правобережних) була додана до бібліотеки Січі прекрасна колекція книг західноєвропейських, переважно по наукам моральним і соціальним.

ПРИЛОГА.

I. Павло Чубінський і українофільські програми в 1862—1873 рр.

З поводу оповідання нашого про розмову лівобережців з Чубінським ми вважаємо потрібним дати слідууючу прилогу. П. Чубінський підписав лист 32-х. Позаяк Чубінський єсть особою досить видною в українському руху 1860—1870-х рр., то я мушу сказати кілька слів, таких зрештою, що недалеко одійдуть од прямої речі сих споминів. В Галичині співаєся пісенька Чуб-ого „Ще не вмерла Україна“, — де між інчим єсть і слова: „Ой Богдане, Богдане, славний наш гетьмане, Нащо оддав Україну Москалям пога-

ним?“ (Не знаю чи й ці слова співаються?) Але навіть в ті ж часи, коли Чуб. зложив сю пісеньку (в 1861—1862 р. перед єго висилкою в Архангельську губ.), він підписав колективний „Отзѣвъ изъ Кієва“, надрукований в ч. 46 „Современной лѣтописи Русскаго Вѣстника“ (Каткова), звісний тоді в наших краях під назвою „українофільського маніфеста“.

Ми не маємо тепер цілого тексту сего важного документу, а тільки витяги з нього, правда найголовнійші, зроблені в петерб. місячнику „Время“ (славянофільської барви) 1862, Ноябрь, 206—209. Сей „Отзѣвъ“ написаний з поводу „незаслуженныхъ упрековъ, несправедливыхъ обвиненій, подозрѣній, сплетень, ложныхъ анекдотовъ, нелѣпныхъ слуховъ, гоненій и преслѣдованій общественнымъ мнѣніємъ (а по временамъ и фактически)“ і т. п. нагонів, котрі, по словам „Отзѣва“ йдуть

„отъ малоразвитаго, провинціального дворянства обоихъ береговъ Днѣпра“.

„Отзывъ“ перечисля провинности, котрі придніпряньська шляхта наводить на „малороссовъ молодого поколѣнія“:

1) „Что они держатся миѣній „Молодой Россіи“ (така прокламація була появилася літом 1862 р. в столицях), то есть, отвергають религію, семейныя связи, право собственности, и признають справедливыми самыя ярыя революціонныя средства.

2) Что они стараются препятствовать принятію крестьянами уставныхъ грамотъ, да и не прочь были бы отъ возбужденія ихъ къ рѣзнѣ.

3) Что они стремятся къ государственному сепаратизму“.

Проти сихъ пунктів кажутъ автори Отзыва:

„Мы объявляемъ, кто мы: пусть это сдѣлають и наши обвинители, если

они хотять дать нравственный вѣсъ своимъ обвиненіямъ.

„Разрѣшимъ споръ честнымъ образомъ: если мы дѣйствительно злодѣи, если ми затѣваемъ рѣзню, разбой, грабежъ и т. д., то изобличите насъ, ради бога! изобличите гласно и подробно, съ указаніемъ лицъ и мѣстъ, съ обозначеніемъ времени и обстоятельствъ. Пусть опала законная и проклятіе общества заклеятъ наши преступленія“..

Своі думки авторы „Отзыва“ выкладываютъ ось якъ:

„1) Религію, семейную нравственность и право собственности мы считаемъ неотъемлемымъ народнымъ достояніемъ; посягательство на эти начала считаемъ вреднымъ для народа и истекающимъ изъ сектаторскаго эгоизма въ противность народному духу и народной волѣ.

„Не менѣе вредными для нашего народа считаемъ проповѣдуемая „Мо-

лодою Россією⁴ революціонныя средства, какъ препятствующія всякому положительному спокойному труду общества, какъ влекущія за собою жертвы, тратящія силы и дарованія среди фрондерскихъ увлеченій, вмѣсто того, чтобы примѣнять ихъ къ честному и плодovitому труду.

„2) Никто больше насъ не желаетъ успѣшнаго хода уставнымъ грамотамъ, такъ какъ принятіе ихъ, по нашему мнѣнію, будетъ первымъ шагомъ къ гражданскому развитію народа; никто больше не страдаетъ надъ тѣмъ печальнымъ недоумѣніемъ, которое заставляетъ крестьянъ, опиравшійся на ложныя надежды, подвергаться вмѣшательству административному и военному и вынуждать насильственныя мѣры.

„3) Если насъ упрекаютъ въ сепаратизмѣ, или по крайней мѣрѣ въ желаніи сепаратизма государственнаго,

то мы объявляемъ, что это самая нелѣпная и самая наивная клевета. Никто вѣдь изъ насъ не только не говоритъ и не помышляетъ о политикѣ, но всякое политическое стремленіе, при настоящемъ состояніи общества, до того смѣшно и ребячески наивно въ нашихъ глазахъ, что серьезно даже считаемъ лишнимъ возражать на этотъ упрекъ. Да и въ самомъ дѣлѣ послѣдовательно ли было бы съ нашей стороны прививать къ народу политическія идеи, когда всякій намекъ на политику (мы судимъ по впечатлѣнію польской пропаганды) устраняется смысломъ и совѣстью народа, когда всѣ симпатіи его обращены въ ту сторону, откуда пришло къ нему избавленіе отъ работы египетской? Нашъ народъ вѣритъ въ своего освободителя (царя) и съ его именемъ соединяетъ всѣ свои понятія о высшей правдѣ...

„По нашему крайнему разумѣнію,

единственная обязанность людей, успѣвшихъ пріобрѣсти высшее образованіе, состоитъ въ томъ, чтобы употребить всевозможныя усилія съ цѣлью доставить народу возможность образоваться, сознать себя, свои нужды, умѣть заявить ихъ, словомъ, внутреннимъ своимъ развитіемъ стать на ту степень гражданственности, на которую онъ возведенъ закономъ... Единственное дѣло истинныхъ друзей народа въ настоящее время — спомоществовать развитію народа, не вдаваясь въ политическіе или соціальныя толки и ожидая терпѣливо времени, когда народъ будетъ въ состояніи толковать съ нами о предметахъ, которые теперь недоступны его умственному развитію, а потому же для него загадочны, темны и ненужны⁴.

Сей „Отзывъ“ підписало 21 особа: Владиміръ Антоновичъ, Павелъ Чубинскій, Константинъ Солонина, Ал.

Стояновъ, Михайло Малашенко, Антонъ Тищенко, Евгений Синегубъ, Иванъ Нечипоренко, Павелъ Житецкій, Викторъ Торскій, Дмитрій Богдановъ, Фаддей Рыльскій, Николай Синегубъ, Петръ Супруненко, Владиміръ Синегубъ, Александръ Лашкевичъ, Федоръ Горячковскій, Андрей Стефановичъ, Иванъ Касяненко.

Для загально історичної оцінки сего документу треба замітити, що поминувши деякі фантастичні розказні й брехні про „українськихъ хлопоманів“, які тоді ходили по між „провінціальнимъ дворянствомъ обоихъ береговъ Днѣпра“, приписування й українській молодіжі соціально-республікансько-революційних тенденцій на подобу „Молодой Россіи“, а також сепаратизму, не було зовсімъ безпідставнимъ: по крайній мірі з поезій Шевченка і з деяких пісень молодших поетів, як наур. Анат. Свідницького „В полі доля стоя-

ла“, „Вже більше літ двісті, як козак в неволі“ та й Чубінського „Ще не вмерла Україна“, ясно виглядали такі тенденції. Друге діло, на скільки ті тенденції були глибокі й сурйозні в укр. молодіжі, на скільки з поезій і пісень переходили в прозу? З сього боку ми маємо резони сказати, що в прозі масса української молодіжі досить щиро поділяла ті погляди, котрі виложені були в „Отзывъ изъ Кієва“. Погляди ті витікали досить логічно із консервативного, безполітичного народовства, як погляди „Молодої Росії“ витікали з „народництва“ соціально-революційного. При тому характеристично, що „Отзывъ изъ Кієва“, опираючись на народовстві і з нього виводючи думку про те, що „всякое политическое стремленіє“ навіть смішне, пропускав без уваги, що тоді в Росії навіть по „дворянскимъ собраніямъ“ був досить су-

рйозний рух до політичної реформи Росії, або по крайній мірі до скликання Земського Собору, котрий би перш усього поставив основи реформ адміністративно-судово-поліційно-фінансових; котрі зовсім не безінтересні й для народа-черні. Рух той між інчим примусив і царський уряд до реформи судової (з присяжними), до заведеня земств, то б то до справ, котрі просто зачіпали й нашу чернь і про котрі мусілиж щось розказати йій „люди, успѣвшіє пріобрѣсть высшее образование“. „Молодая Россія“, ставши на ґрунт „народництва“ соціально-революційного, обернулась ворожо проти всякого руху серед висших верстов

---

*) Спеціально про підписавших сей „Отзывъ“ редакція „Времени“ замітила цілком слушно: „Они открыто заявляют свои убѣждения, слѣдовательно совершают торжественный актъ, при которомъ ложь есть насмываемое безчестіе.

у Росії, а через те й відвернулась од реальних політичних справ часу. Але на свій лад так само одвернулась од них і молода Україна, з котрої вийшов „Отзывъ изъ Кіева“. Тим часом піднімалась просто коло тої України ще одна політична справа — національна справа польська, котра вже сама піднімала й справу всіх національностей західної половини Росії і котра заціпала цілу систему справ просто політичних (державних і адміністративних, як і особисто-правових). Безполітичне народовство „Отзыва изъ Кіева“ не бачило зовсім усіх сих справ, тоді як про них говорили й „народу“ і польські патріоти і рос. уряд, коли про них вже „толкував“ і сам „народ“.

А незабаром вибухло на правобічній Україні польське повстання, а за ним царське або генерал-губернаторське народовство, а далі „обрусеніє“ і інші подібні політичні справи,

на котрі не давало ніяких формул безполітичне народовство „Отзыва изъ Кіева“...

Старші Українці зовсім не поповняли пропусків програми молодших. Тепер ми знаємо, що в програмі старших, з котрих Костомаров і найблизші приятелі єго були в 1862 р. в повному цвіту своїх сил, мали в 1846 р. досить повну програму: культурну, соціальну і політичну. Алеж в 1860-ті роки та програма була захована навіть від молодших Українців, котрі тільки й знали думки старших, що через поезії Шевченка. Конкретна політично-соціальна програма, котру можна було вивести з тих поезій, була просто фантастична. Їїї могли взяти сурйозно до серця тільки дуже зелена молодіж, або чисті романтики, котрі зразу вибивали б себе з усякого реального ґрунту і через те ставали б навіть не фана-

тиками, а просто візіонерами в думках в роді хіліастів, і квієтистами в дійсному житю, або лицемірами. А прозою виложеної і рахующої на реальну обстанову російсько-українського життя програми не було в 60-ті роки у старших Українців, навіть у таких як Костомаров. Остатній писав прекрасні історичні праці, в которих, звісно, були сліди провідних думок Кирило Мефод. брацтва, найбільш демократизм і федералізм. Але думки ті, по самій суті історичних праць, являлись в архаїчній одежі. Коли Костомарову закидали, що він проповідує „удѣльно-вѣчевый укладъ“, козацький автономізм і гайдамацтво, то він одрікавсь од сього всього, кажучи, що він має ціли тільки історичні, а в сучасну політику не вступає. А тим часом зелена молодіж та романтичні натури виносили з творів Костомарова і его школи власне ідеалізацію „безгосудар-

ственности“ „удѣльно-вѣчеваго уклада“, козацтва, гайдамацтва, і коли не переходили просто в табор бунтарів і анархістів „Молодой Россіи“ й Бакуніна,*) то зоставались на віки свого роду мілленаристами, — зрілійші люде, холоднійші натури нічого не виносили практичного з тих історичних творів і не знали, як їм оформити, куди приткнути збуджені в них істориками думки, почуття, змагання. І через те такі люде або зоставались зовсім без ясных і твердых думок політичних і хиталась по вітру, або обертались за ними до ріжних інших джерел, а не укарїнських, та там коло тих джерел і зоставались, тратячи по

---

*) Я вже згадував, що історичні твори Костомарова та Мордовцева (котрий навіть назвав свій огляд самозванців та всякої низової „вольниці“ — „политическія (!?!) движенія русскаго народа“ були настольними книгами всероссійських бунтарів-народників...

троху й ті українські почуття, які в них були перше.

Ось через такі прогалини в публичних заявах думок молодших і старших українофілів в 60-ті роки вони й не мали ніякої практичної ваги на хід не то громадських справ у Росії, з Україною, але навіть громадських думок про них. Маніфестації в роді „Отзыва изъ Кіева“ не мали навіть того наслідку, щоб їм хто небудь повірив, напр. навіть, щоб не приписувало українським народовцям „государственного сепаратизму“.

Як свідок, котрий не має ніякого резону говорити неправду, я мушу сказати, що, звісно, того сепаратизму не було в прозаїчних думках і вчинках навіть автора пісні „Ще не вмерла Україна“. Коли він повернув з Архангельська і провадив етнографічну експедицію на Україні в 1870—73 рр., посланий Росс. Геогр. това-

риством і потім працював при київському Виділі того товариства, то він не тільки не був подібний до противника присяги Богдана Хмельницького на підданство Цареві Восточному, але навіть дійсно заслугував почасти на докір „лівобережних“ українофілів-хіліастів за дуже великі „уступки російської государственности“. Так він помістив в своєму „Календарѣ Югозападнаго края на 1873 р.“ на першому, місці образок моделі пам'ятника Богдану Хмельницькому зо статею про нього самого знаменитого Мих. Влад. Юзефовича, а в своїй капітальній праці „Труды этнограф.-статист. екснедичіи въ Югозап. край“ (I—VII) провів, де тільки можна було, рос. госуд. ідею так гостро й з такою нетерпимістю проти невеликоруських елементів (найбільш польського), що навіть „азь грѣшный“ при всьому своєму „москвофільству“ мусів. полемі-

зувати з ним („Вѣстникъ Европы“, 1875, Іюль, „Євреї и Поляки въ Юго-западномъ краѣ“). Найбільш показуєся російсько-державна тенденція Чубінського в єго статті „Поляки югозападнаго края“, писаній ним спільно з К. П. Михальчуком. (Труды і т. д, VII. 215. і далі. В примітці Чуб. каже, що в статті сій більше праці д. М-ка, ніж єго).

Позаяк експедиція Чубінського має велику важність в історії українського руху в Росії, а тим часом в Галичині про неї нема багато й ясних звісток, та й Труди єї мало розширені, то я випишу тут кілька характерніших місць зо згаданої статті „Поляки Югозападнаго края“.

В переднім слові читаємо ось які слова :

„Польское общество (югоз. края) скомпрометированное недавнимъ политическимъ движеніемъ, направленнымъ

къ отторженію древней русской области отъ Русскаго государства, находится въ ложномъ положеніи. Мало-русское населеніе края относится къ нему враждебно, чему нечего удивляться: исторія, національность и религія раздѣляютъ это интеллигентное меньшинство отъ массы русскаго крестьянства.

„Возстаніе, стремившееся къ возстановленію Речи посполитой до Днѣпра, не могло не вооружить противъ себя русскаго общественнаго мнѣнія; кромѣ сепаратизма, здѣсь проглядывало и несимпатичное явленіе: возстаніе разразилось тогда, когда русское правительство освобождало съ землей крестьянъ, когда оно приготавлило цѣлый рядъ другихъ великихъ реформъ“ (стор. 115).

Далі в статті Чубінського і Михальчука особливо інтересна голова „Правы, обычаи, семейный и общественный бытъ“. Тут між інчим ви-

ставляється романтизм і консерватизм польської громади, в порівнянню з російською.

„Сатира и критика вообще не даются полякамъ; у нихъ нѣтъ ниодного имени, которое бы могло неоспоримо стать на ряду съ лучшими русскими писателями въ этомъ родѣ“ (240).

„Поляки щеголяють вѣжливостію передъ жінчинами, говорять имъ комплименти, поражающіе своєю приторностію и льстивостію, они идолопоклонствуютъ передъ жінчиною, но жінчина, какъ чловѣкъ, имъ непонятна. Мысль объ эмансипаціи жінчинъ для поляка омерзительна. Героини Тургеневскихъ повѣстей (не только Елена, но такія, какъ Лиза или какъ Наташа) встрѣчены бы были съ отвращеніемъ“ (243)

Розбираючи прояви демократичної реакції шляхетському духу в польській громаді, автори доходять до хлопома-

ні, котра появилася в польській кнівській молодіжі коло 1860 р. „Хлопоманія, кажуть вони, отличалась демократическимъ характеромъ. Панскій аристократизмъ и историческо-панскія традиціи хлопоманы осмѣивали и называли „мошродзѣйствомъ“. Хлопоманы сознавали историческія неправды Польши по отношенію къ Украинѣ, они сознавали, что народъ не „быдло“, что нужно уважать его личность, заботиться объ его образованіи, на его языкѣ (но алфавитъ долженъ быть принятъ польскій) Они сознавали необходимость религіозной терпимости и немедленнаго освобожденія крестьянъ. Существованіе этой немногочисленной партіи было непродолжительно. За выдѣленіемъ изъ нея самыхъ лучшихъ передовыхъ людей, примкнувшихъ активно или пассивно къ общерусскому движенію начала 60-хъ годовъ, остальные были поглощены приготавливающимся польскимъ движеніемъ“.

В примітці автори кажуть, що „незначительное меньшинство“ й серед хлопманів „допускало даже употребленіє русскаго алфавита“, — з чого почались спори в кружку, котрі потроху довели до повного „расколу въ средѣ хлопманства. Этотъ расколъ много надѣлалъ шуму, но ни къ чему не привелъ; маленькій кружокъ видѣлившихся українофиловъ вскорѣ началъ рѣдѣть и рѣшившись примкнуть къ русскимъ, не досчитался почти всѣхъ своихъ членовъ, за исключеніемъ развѣ двухъ, трехъ православныхъ и только одного, неизмѣримо возвысившагося умственно и нравственно надъ своимъ обществомъ католика“.

„Одновременно съ возникновеніемъ польской хлопманіи, явилось русское українофильство“, кажуть далі Чуб. і Михальчук. „Часто тѣхъ и другихъ смѣшивали, такъ какъ тѣ и другіє носили малорусскій костюмъ. Но между ними была громадная разница.

Русскіе украинофилы не были сепаратистами: любя свою народность, они не думали объ отторженіи отъ Россіи; они сознавали необходимость связи; всѣ ихъ мечты ограничивались стремленіемъ къ развитію малорусской литературы и изданіемъ для народа популярныхъ книгъ на малорусскомъ языкѣ, съ цѣлью усиѣннѣйшаго распространенія знаній въ народѣ. Польскіе хлопоманы мечтали о соединеніи Украины съ Польшей, не ограничивая своихъ претензій Днѣпромъ, какъ того хотѣла аристократія, выразившая свои желанія въ извѣстномъ адрессѣ подольскихъ дворянъ. Украинофилы и польскіе хлопоманы относились другъ къ другу враждебно. Украинофилы раздѣляли чувства народа по отношенію къ Польшѣ и ихъ не могли привлечь обѣщанія польской молодежи — обезпечить, по присоединеніи Украины къ Польшѣ, свободу православія и мало-

русскаго языка. Украйнофиловъ эти предложенія оскробляли. Имъ казалось дикимъ, что горсть поляковъ, представляющая собою привилегированный классъ, позволяетъ себѣ распорядиться судьбою края, населеннаго русскимъ народомъ. За тѣмъ украйнофилы, воспитанные на русской литературѣ, обязанные ей своимъ развитіемъ, не могли раздѣлять возрѣній польской молодежи на эту литературу. Вслѣдствіе этого взаимное раздраженіе доходило до крайности. Въ кievскомъ университетѣ, послѣ манифестаціи произведенной польской молодежью въ стѣнахъ университета (в осени 1861 р.) малороссы и русскіе подали протестъ попечителю и составили даже корпорацію (громада) для огражденія университета отъ господства польскихъ тенденцій. Это былъ первый протестъ въ видѣ адреса противъ польскихъ притязаній.“ (248—249).

Интересна також голова „Корен-

няя причини антагонизма (поляковъ) съ великоруссами и измѣненіе въ бытѣ поляковъ съ временни неудачи повстанія“. Тутъ провводиться думка про корінну, політично-культурну різницю між польською й російською громадою. Поляки-б то живуть традиціями олігархічної республіки, і через те вони романтики й політичні містики... „Русское же интеллигентное общество всегда было демократическим“, кажуть Чуб. і Михальчук. „Въ нашей литературѣ (курсивъ наш) сильно развито критическое направленіе, самообличеніе и стремленіе стряхнуть съ себе всякій романтизмъ. Недаромъ Россія называется мужицкимъ государствомъ, — ея интеллигенція ближе къ народу, чѣмъ въ какомъ либо другомъ обществѣ“ (стр. 271)... „Въ то время, какъ польское общество утонуло въ подобныхъ фантазіяхъ (мессіаниззмъ Міцкевича й Красінського), русское общество шагъ-

за-шагомъ шло по пути соціального прогресса“.

Кінчается ся голова ось якими словами: „Неудача повстанія (1863) и энергія правительства въ возстановленіи русскаго характера края (западнаго) произвели на польское общество глубокое впечатлѣніе. Оно, высокоумѣрно смотрѣвшее на русскихъ, видя цѣлый рядъ реформъ, совершившихся въ Россіи въ короткое время, видя сильное развитіе науки и литературы, видя нравственный прогрессъ русскаго общества, не могло не почувствовать смущенія, не могло въ душѣ не признать нравственного первенства Россіи въ славянской землѣ, чему лучшимъ выраженіемъ служили явленія съѣзда Славянъ въ Москвѣ во время этнографической выставки (1867); тутъ то поляки должны были призадуматься и отнестись критически къ своимъ политическимъ стремленіямъ и неудачамъ.

Поэтому неудивительно, что въ польскомъ обществѣ начинаетъ проявляться скептицизмъ. Среди поляковъ поднимаются голоса, хотя еще слабые, о необходимости сближенія съ славянскимъ міромъ, въ томъ числѣ и съ Россіей. Начинаютъ признавать что Россія идетъ по пути прогресса. Франко-прусская война и крутыя мѣры оиѣмечиванія переполошили польскую интеллигенцію. Начинаютъ понимать, откуда грозитъ опасность уже не политическому бытію, а національности, тамъ гдѣ она — сплошная славянская“ (польская)? (стор. 273).

Хто б захотів побачити в деталях, в чому я не поділяю поглядів Чубінського й Михальчука, котрі, по моїй думці, наклали дуже вже темних барв на Польщу і дуже світлих на Россію, — хай загляне в згадану вище статтю мою в „В. Евр.“.

Чимже різнились основи педаго-

ваного мною „Одкритого листу до ред. Правди“ як од політичної романтики українофільських поезій і пісень, так і од безполітичного та й безкультурного народовства „Отзыва изъ Кіева“, а на решті од такої політики, яка видна була з поклонів автора пісні „Ще не вмерла Україна“ і єго сотрудника перед „русскимъ государствомъ“, — сподіваюсь, що читачі побачать і без дальших коментаріїв.

Женева 4. Юля 188).

II. Ще слівце про Ф. К. Кистяковського.

(додаток до прилоги III-ої частини).

Мені було б дуже досадно, як би в сьому і в іншому, що я розкакую про Кистяковського, хто небудь побачив зневагу заслуг єго, як ученого і професора, або навіть що небудь негарно характеризуюче особисто К-ого. Я міг би розказати подібне напр. і про Костомарова, котрого поважаю, звісно, ще більше. Все діло в тому, що українська справа одним боком звязується з найспеціальнішими академічними, навіть археологічними студіями, а другим з біжучою, гострою й палкою політикою, і потребує або незвичайної універсальности духа й характера, або

поділу праці. Остатнє діло нелегке, тим більше, що многі з українських учених притяглись і до археології власне тим інтересом, який за молодости їх збудили в них політичні боки української праці. На лихо, стаючи згодом все більше археологами, деякі з таких Українців не мають сили рішучо ампутовати од себе політичні сімпатії й спомини молодощів. Звідси виходять їх вагання, страхи реальні й фантастичні, нерівність і нещирість, а ще гірше консервативні заходи, щоб коли вже вони самі не можуть вести в звісному напрямку дальше звісних границь українську справу, котрої вони вважають себе, або вважаються другими за репрезентантів, то щоб не вів єї й ніхто другий. Всіх сих несімпатичних і просто деморалізуючих прояв було б менше як би українофіли, переходючи до кабінетної археології, рішуче

розривали з усякою „політикою“; тоді б ліпшою виходила навіть і їхня археологія, а нарешті й загальна українська політика; обидві стали б чистіші.

В книгарни Ставропігійській можна
замовляти слідуючі видання:

Іван Франко, Захарь Беркуть повість істо- рична, ціна	1 зр.	30 кр.
— Воа Constrictor, повість		50 "
— Жіноча неволя въ п'єсахъ на- родныхъ		35 "
— З вершин і низин		50 "
— Гава (вид. „Просвѣты“)		10 "

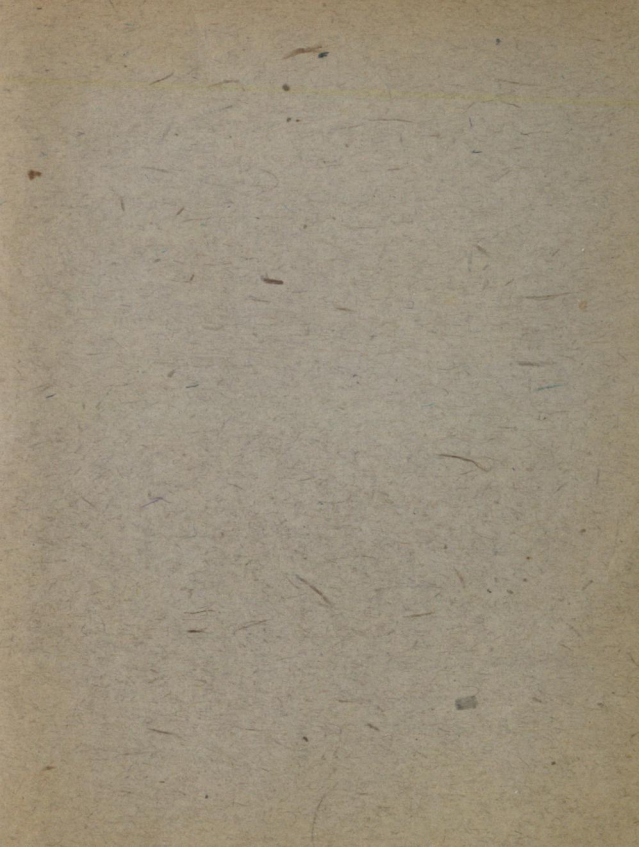
Веселка, літературна збірка		80 кр.
Жіночий альманах	2 зр.	— кр.
Товариш, письмо літературно-наукове, книжка перша		50 кр.

Наукова бібліотека:

1. Історія філософії, ч. перша . . . . . 30 кр.
2. М. Павлик, Читальні . . . . . 50 "

Літературно-наукова бібліотека:

1. Перебендя Т. Шевченка, з переднім сло-
вомъ І. Франка . . . . . 10 кр.
  2. Австро-руські спомини М. Драго-
манова . . . . . 10 "
-

10

2003

B 524/1-4

Л. К.